

СУЧАСНІСТЬ

ЧЕРВЕНЬ 1970 • Ч. 6 (114)

**НОВИЙ РОМАН О. ІЗАРСЬКОГО
«КИЇВ»**

**Е. РАЙС ПРО ПРИСМЕРК РЕА-
ЛІЗМУ**

**М. ПРОКОП: ПРОГРАМА ЛІКВІ-
ДАЦІЇ ЧИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ІМПЕ-
РІЇ?**

**П. ЧЕРНОВ: «УКРАЇНА ЯК ПРО-
ФЕСІЯ»**

**„SUČASNIST“ — JUNI — 1970
8 MÜNCHEN 2, KARLSPLATZ 8/III**

У серії модерних прозаїків світу «Духові зустрічі Інституту для закордонних зв'язків у Штутгарті» появилася як 27 том збірка українських оповідань за останні 50 років

у перекладі Анни-Галі Горбач

EIN BRUNNEN FÜR DURSTIGE

und andere ukrainische Erzählungen

(Horst Erdmann Verlag, Stuttgart, 1970, 412 S.)

КРИНИЦЯ ДЛЯ СПРАГЛИХ

та інші українські оповідання

(вид-во Горста Ердманна, Штутгарт, 1970, 412 стор.)

Крім вступного слова д-ра Міхаеля Реза, генерального секретаря згаданого інституту, та передмови перекладачки з оглядом історії української літератури, в антології подані біо-бібліографічні нотатки про окремих письменників, список джерел і пояснення деяких невідомих назв та прізвищ.

Зміст антології складають такі твори:

В. Винниченко, Таємність; *Ю. Яновський*, Подвійне коло; *М. Хвильовий*, Солонський яр; *В. Підмогильний*, Іван Босий; *С. Васильченко*, Приблуда; *В. Стефаник*, Земля; *М. Черемшина*, За мачуху молоденьку;

Ю. Смолич, Серце красуні; *О. Довженко*, Зачарована Десна; *Л. Первомайський*, Модель (уривок з «Дикого меду»); *О. Гончар*, Мамайчуки (уривок з «Тронки»); *П. Загребельний*, Роса (уривок з «Доброго диявола»); *І. Чендей*, Чайки летять на схід; *Ю. Збанацький*, Максимові штани; *Григорій Тютюнник*, Голова сільради (уривок з «Виру»); *В. Симоненко*, Весілля Опанаса Крокви; *Р. Іванчук*, Гора; *В. Шевчук*, Батько надумав садити сади, Міст у... , Аттіла і Сірій; *Є. Гуцало*, Просинець, Кригохід, Сутінки; *І. Драч*, Криниця для спраглих (уривок); *Ліна Костенко*, Будь щасливий, Стасю... , Візита до пані Ванди; *В. Дрозд*, Самотній герой (уривок з «Катастрофи»); *Григір Тютюнник*, В сутінки.

На бажання керівника серії вибір оповідань був узгоднений із Спілкою письменників України в Києві.

Замовляти можна у вид-ві «Дніпрова хвиля» — 8 Мюнхен 2, Дахауер Штрассе 9/II або в усіх німецьких книгарнях.
Ціна — 18,60 нм.

СУЧАСНІСТЬ

Юліян Колесар,
Руски шор (Руська вулиця).

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЧЕРВЕНЬ 1970 • Ч. 6 (114)
РІК ВИДАННЯ ДЕСЯТИЙ
МЮНХЕН

ВИДАВНИЦТВО

Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

РЕДАКЦІЯ

*Богдан Бойчук,
Вольфрам Бургардт (головний редактор),
Богдан Кравців,
Аркадія Оленська-Петришин,
Мирослав Прокоп,
Роман Рахманний,
Богдан Рубчак,
Володимир П. Стахів.*

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову. Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Передруки та переклади з журналу «Сучасність» дозволені тільки за виразним поданням джерела.

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ

«Sučasnist»,
P.O. Box 3461
London, Ontario
Canada

АДРЕСА ВИДАВНИЦТВА Й АДМІНІСТРАЦІЇ —
див. нижче, HERAUSGEBER

* * *

Gemäß dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

HERAUSGEBER

Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V.,
8 München 2,
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67),
Bundesrepublik Deutschland

GESCHAFTSFÜHRER

Roman Tymkewycz.

DRUCK

«Logos» GmbH, Buchdruckerei und Verlag,
8 München 19,
Bothmerstraße 14,
Bundesrepublik Deutschland.

Лук

Богдан Рубчак

Пропите вино, і чари пробиті так скоро,
і ти вже, море, старе — посниділи чари твої:
лиш самотність китиче, бо маску спопелив сором,
лиш миска крива і шмаття смердюче і сторож
знепружений і барліг, що біль його прогноїв.

Біль, крик. Як смієте? Крик, біль і рана,
що й інший заступник на купі гною прийняв,
коли і його заступила-стекла промениста зрада.
Наш крик колов сибарита, і конокрада,
і бранку дзвінку, і лицаря, і коня,

наш крик — не їх. Для них я напружував друга,
проколював персні хрящаті горлянок і рук
жиласті зап'ястя. Тятиви нервова напруга
служила їм, як повії брудна надруга,
як срібла сміх, як жовтня брехливе «умру!»

Я стояв за їх алюмінійове павутиння,
шпалери скляні і прозору шпаклівку зір.
Та гостро помстила остиста, густа господиня
за стіни палат, за пеанів тандитне тиння,
щоб знову я з вами у хащах ричав, як звір.

Щоб знову з вами. Щоб знов у завітних ранах
крізь стопи, чоло і пуп, крізь плоті липкий лантух
червоно кричало. Щоб на нетесаних нарах
народжувався у вічних скорчах обрію ранок
червоною раною. І щоб біль ніколи не вщух.

Щоб розбігались на ради свої, як в нори,
за вітраж порохнявий інкрустованих небом слів
щоб лиця ховали від смороду і непокори.
І щоб врешті викинули мене над розхристане море,
бо я наболів. Налюдинив. Наскавулів.

Та друга бракує їм. Стане хто боронити
солодких коханців, сполохані стада самиць?
Спершу хлопець прийде, щоб серце своє покорити,
потім лис доріг, пошрамований, хитро скритий
заговорить до мене піснею срібних столиць,

і мабуть повернусь. Із смерти струнким нарцизом,
непомільним, блакитним. За біль і за шмаття хмар
дам відповідь гостру на сонця сердечний визов.
Плоскорізьбою на фризі застигну. Льодистим бризом
війну змінити кошмар на криштальний кошмар.

А тепер я з собою. Мій кострубатий острів
шкірить щоранку порепані ребра скель.
Наді мною чайки танцюють, прозорі гострі,
підо мною в старечій злості безрічний простір
корить гирла, джерела, оселі, корені, брости —

а в мені моя гордість і сором, мій злет і мій скем.

Київ

РОМАН

Олекса Ізарський

Ist das äußere Schicksal über mich hingegangen wie über alle, unabwendbar und von Göttern verhängt, so ist mein inneres Geschick doch mein eigenes Werk gewesen, dessen Süße oder Bitterkeit mir zukommt und für das ich die Verantwortung allein auf mich nehmen denke.

H. Hesse

Ich liebe meine Nation wie keine andere, ich weiß mich im Kern darin unübertroffen. Aber ich liebe doch meine Unarten und meine Entstellungen nicht. Was wäre das für eine Affenliebe!

H. Ball

1

Казка почалася звечора. Ще в степу за Полтавою. А на всю широчінь розійшлася вночі. У придніпровських пуццях.

Казкою був також Київ. Тільки ранок прошив її сріблом, золотом.

Віктор відвернувся від трав'яних ярусів Володимирової гори й кучерявих круч над Дніпром, від рівнинного Подолу над синім шовком ріки, від зібганого оксамиту Лівобережжя. Перед ним зазеленіла, засвітилася площа Софії. Ставок куців і деревець ліворуч. По праву руку петля трамвайної лінії на шії цегляного велетня з поверхами тьмяних вікон над брилами пішоходу і в небо.

Вісімка, давня знайома, чекала вже на сновиду. Мить — і вагончики виїхали на широчезну вулицю білих будов. На закруті лінії водій вхопив з-під ніг ломика й вискочив пересунути рейки. Раптом трамвай передумав — повернувся і, наче в браму, знову проїхав на площу. Тільки трішки не дописав кола.

У Віктора на очах розкрутився й став обабіч незрушимої дзвіниці над містом і Україною білий мур. Від тихих вуличок і провулків, що потоками збігали звідси в долину до Хрещатика, на площу за міською радою, вискочив на скельку за ґратами й завмер перед собором Софії гетьман Богдан Хмельницький на буланому.

У вікно вагона зиркнула брукована гранітними шоломами біла вулиця: попроламувані садами дахи-сходи. І раптом заблестів сіро-рожений брук Володимирської. Від мурів

Софії з брамою Рафаїла Заборовського аж до університету й бібліотеки Академії наук. Небо затопило квартали різнокаліберних будов. Частина з них — мережаний парапан, штахети над дахами й димарями міста в долині. Частина нагадувала охоронні вежі над присадкуватими, над двоповерховими кварталами.

Каламуть тіней і скляні багаття — поверхами.

Велика Прорізна знову нагадала колодязь, хоч був це тільки кам'яний узвіз до Хрещатика, щілина поміж висотних домів. А сквер обабіч руїни Золотих воріт — акваріум. У скромному кварталі перед оперою промайнуло знайоме вікно антикварних книг. Обдарували душу листки кльомб перед театром: багрянні калачики в прошитій зеленою ниткою буряковій облямівці.

Але на Фундукліївській Віктор почав продиратися до дверей уже переповненого вагона.

Університет він нарочито проїхав. З трамвая встав на знайомій зупинці під будинком Академії, перед бібліотекою. Під час першого перебування у Києві він звідси переходив вулицю в напрямі до гуртожитка, а повертаючись, — проходить крізь західню браму до мешканевого управління університету: червона сторожка за червоним муром, сірий камінь подвір'я, сіра напівкругла нора під'їзду, таємничі дверцята над східцем в одну цеглину.

Роман та й годі! Вальтер Скотт!

Тепер браму замкнено. У дверях кордегардія чи просто сторожки з'явився підстаркуватий, три чисниці до смерті, охоронник і хитнув головою заперечливо. Не здивувався, не розсердився, навіть на слово не зібрався... Щетина на дерев'яному обличчі. Пусті очі. Моторошна казка.

Даремне Віктор обійшов прямий кут муру біля Ректорського входу та ще й задрав руки до чавунової пряжки тягезних дверей.

Тільки посміхнувся: «От так хитромудрий розрахунок!» — Перша справа у Києві... Та й дуже кортіло обминути натовп студентів і несподівано швидко узріти свою нову адресу. Адже посеред столичного міста над Дніпром на нього чекають двері, вікно, дах!.. Туди — куди? куди?! — він ще сьогодні перевезе зі станції обидва свої чемодани, більший з чорного картону, маленький обтягнуто сірою матерією у дрібненьку крапинку. А потім треба буде з'їздити на головний поштамт посеред Хрещатика й написати додому листівку, на Великій Підвальної сісти на трамвай і ще зарання побачитися з Ніною Бондарчук.

*

Що за лихо! Навпрост ганьба! — Віктор, несподівано для себе самого, заломився, здався. Виявив не мужність, не дорослість, а...

Рівно день він прислухався до веління розуму, на той світ позаганяв легкодухі почування й пориви. Після медич-

ного огляду, це був перший наїзд на Київ, він без вагання залишився на два дні у столиці. Відмовився, також без вагання, від запропонованої йому ночівлі у Нініних родичів. Дістав ордер на ліжку у найближчому від університету гуртожитку... Допізна гуляв з Ніною у парках над Дніпром: уночі вони пройшли від Царського садка аж до Володимирової гори й Софійської площі. Тут Віктор не захотів навіть слухати про свою вісімку, — поїхав з дівчиною до Сінного базару й довго прощався з нею у каштановому сквері і в дверях посеред зеленого вестибюля з чорними ґратами над померлим у революцію ліфтом.

На трамвай не довелося почекати й трьох хвилин. А від Золотих воріт захотілося пройти до гуртожитка пішки. Вісімка наздогнала його й навіть встигла звернути перед ним за бібліотеку: повз хемічний корпус університету покотилася з гори понад ботанічним садом на Солом'янку.

Найпростішим здавалося юнакові — не лягати в ліжку, не спиняти шпулі дня... Хай, несамовита, домотуге останні нитки нервів. Хай увага вибирає неймовірний дріб'язок: на тротуарі під гуртожитком іржа брунатною скалкою, суміш запахів у коридорі, сліпуча лампа у склепінні під сходами в підвалі, байдужі постаті у майках і соколках, найчастіше з рушниками в руках і на плечах, сільські хлопці у вишиваних сорочках і в «косоворотках» біля столу.

Мода тут на байдужі обличчя. Не бракувало, звичайно, також і перенапружених, наляканих. А сонна братія на ліжках, під казенними ковдрами, — надгробки! Не гуртожиток, а мавзолей.

О другій годині, Віктор виглядав до коридору, в кімнаті ще горіло світло. — Довго турбувала така безтолоч. Марилися наговпи: каша постатей і голів. А потім ніяк не вдавалося позбутися думки про залишений у коменданта гуртожитка паспорт. Повторювався той самий кадр: рука байдуже випускає сіреньку книжечку над шухлядою стола.

Ярмарок роз'їхався. Зів'яв вертеп. Віктор глянув на сусіднє ліжко: воно, виявилось, пробайдикувало цілу ніч. Вигрівалася на сонці кімната. Надгробки порозкривали груди, поскидали з матраців руки.

На дзигарях у чорному коридорі: пошта.

Що ж робити? Куди дітися?

О сьомій ранку Віктор уже сидів на лаві Нініного скверу.

О десятій, після чаю на ліжку, знову під'їхав до Сінного, або Галицького базару. На цей раз подзвонив.

— Добрий з тебе сонько! — відчинила йому двері Ніна, тонюсінька полтавчанка в білій блузі, очеретинка-дівчина в синій спідниці.

Вона вже дійсно годину сиділа за роялем. І чекала, чекала.

Тоді молодий чоловік розказав про свою ранкову візиту і — само вилилося! — про розгардіяш у гуртожитку, про мари́ва... Нажалівся, наскаржився...

— А ми жаліли, що відпустили тебе, що не вмовили! — і Ніна показала на канапу.

Сонце над Києвом. У вікнах, до половини, тіні каштанів. Віктор зрадив, що не вкусить тут, не зкуштує самоти: у мешканні з венеційськими вікнами на вистелений дрібними плиточками пішход, на підперезаний залізом сквер на нього щогодини й щохвилини чекала товаришка з дитячих літ.

Перед вечором, повертаючись з музею Ханенків, Віктор Лисенко і Ніна Бондарчук навскоси перейшли квадратний парк перед університетом і забрали на Володимирській чемоданчик і паспорт.

...Уже в той вечір самому ясно стало: легкодухість, поразка!

Мамин синок, пестунчик!..

*

Від західної брами, посміхаючись, чимчикував до головного входу тільки Віктор.

Насупроти нього, від зупинки трамваю на Шевченківському бульварі, зі сходу, студенти пропливали до порталу червоної фортеці хмарками. Кілька постатей виринуло з парку. Люди підходили й зникали за масивним постаментом під червоними колонами, у стульчастих дверях на три зрости. Безліч рук і плечей тримали дубове полотнище навстіж. Штовхалися з сусідами, метушилися на порозі ноги. Розмах і ясного, і величного, як небо, vestibюля поспішали зміряти очі.

...Як непомітно здійснюються мрії! Можна не помітити, не здогадатися, не второпати. Студентське життя у Києві марилося Віктору з дитинства. Читач спогадів про імператорський університет в українській столиці давно вже вимурував собі дім у Липках... Треба було тільки глянути у вікно кімнатки над дахами в розлогій долині і над чупринами парків на гручах.

Давно перед зустрічю з Києвом ідилії вже й пересохли. Сонцем зійшов над ними глузд. У пам'яті залишилися лялькові господарі дому на Липках: конопляний дідусь в уніформі миколаївського інженера і, схожа на Лісовську, полтавську вчительку французької мови, допотопна бабуся. У неї обов'язково такі самі каштани очей. І такі ж сині губи.

Ляльки... Тепер уяву ніяк не вдавалося добре розкрутити. Вона гасла, гасла. Нічого не вдієш: несумісність.

...На сходах у підвал і в коридорі за першими дверима тяжко було проштовхатися. Треба було розглядітися, звикнути. — Рішучість на обличчях юнаків і юначок чергувалася з плянами обхідних маневрів і з роздумами про тим-

часовий відступ. До других дверей ніяк було пробитися: суцільні плечі й голови під сонцями лямп. Обмаль повітря.

Віктор завагався. Спробував повернутися і вийти з такої лазні. Але з нагоди блискавично скористалася чорнява дівчина у квітчастому, рожево-білому сарафані: перед носом юнака опинилися рахманні плечі й підстрижена під хлопчика голівка. Довелося негайно змінити думку. Далі він просувався за сусідкою сантиметр за сантиметром.

Брюнетка з широкими плечима й тонким станом однією ногою переступила поріг, таким чином приземлилася на східець настигнутого коридора. Перепочивши, вона оберлася об Вікторову руку й зручно налягла на річку плечей, як на воду. Опинившись на обох ногах, вона просувалася вперед куди легше. Нагоди найдрібнішої не марнувала ані на мить. До Віктора голівка вже не поверталася.

Вся розмова їхня обмежилася кількома словами:

— Оце і є університет, життєвий досвід!

— Інакше ночівля на станції. Найліпше труднощі перемагати відразу й без роздуми, — і до філософа повернулося засмагле на африканському сонці обличчя, зиркнули, майже зневажливо, карі очила: «Якого тобі, чоловіче, ще досвіду забракло!..»

Віктор не відступив від незнайомої. Розглядав тонку раму її плечей, тонку шию й риси довгастої голови. Вразила снага тіла. Вразила впертість. Вразила брутальність спалаху очей, погляду. Було над чим подумати.

Тоді ж Віктор спробував розмову продовжити:

— Звідки ви, така сила, така пробоевість?

— З Кубані. А ви, якщо можна знати?

— Полтава.

Дівчина кивнула головою: «Зрозуміло!»

Що їй було зрозуміло? Що вона про Полтаву знала?!
— Козачка?

Але відповідь не прийшла. Навіщо зайві розмови, патякання!

У двері до проректора по господарській частині дівчина з Кубані й Віктор Лисенко з Полтави вломилися разом. Навіть обличчя до обличчя і груди до грудей.

Люду було і тут досить. Три черги. Три столи.

Ордер на куток, про гуртожиток для «первяка», для «фрукса», не могло й мови бути, Віктор дістав через голови, через плечі й спину. А розписався на жовтому піваркуші тононосінського паперу у когось під ребрами.

Коридорчик до дверей у півкруглий під'їзд нагадав йому шлюз. Пропливаючи ним, юнак зиркнув на молочний туман скляного простінка з чудернацькими тіннями людей і меблів, заглянув в обличчя довкола.

Козачки, на жаль, не запримітив.

Уже й на жаль?

Було не до козирків сонця, не до подиху вітерця у проїзді. Промайнуло тільки бажання відідрати нігітками сорочку від плечей.

Тим часом Вікторові ноги самовільно пройшли на дно чотириповерхового зруба Беретті. На серпнєве золото й побілену стіну нори ляпнула й задрала плечі з головою кумедна тінь простоволосого юнака: з-під кам'яного прикриття, з круглої печери треба було зміряти поглядом цегляний колодязь. Східній край його вже підплив густою тінню, навіть смоляною понад пішоходом і посеред першого ряду деревець. Попід західним муром, з-під Вікторових ніг до одностулкових дверей, до чавунових східців у підвал простелено білий килим сонця.

З подвір'я ясний плян будівничого: над ґрунтом і під дахом широкого рівнобіжника вставлено по рядку квадратних вікон, два середні поверхи фортеці — хороми. Нижні полотнища скла тут кутасті. Верхні — в закруглених рамах. Подвір'я університету від нори до нори, наче шворкою, перув'язане вузьким бруком. Обабіч цієї Via Appia Antica розрісся ерусалимський гайок. На узліссі примостилася, схожа на старий млин, комірка. Над дорогою, аж попід вікна, — спортові майданчики: латки асфальту, насипані піском ями.

Повз Віктора завертали на білий килим сонця студенти й студентки. Поволеньки пішов за ними й він. Але в небуття провалився обгороджений касарнею світок щойно тоді, як двері з розмаху луснули молодого полтавчанина посеред лоба. — О, тоді довелося хусточкою мацнути чоло й лапнути по дорозі ордер на куток, захований у кишенці білої сорочки.

На круглу гармошку сходів до університетського вестибюля Віктор скочив, чисто як леопард, як пума, як ягуар: наздогнати треба було сто секунд утраченого часу.

Здогад удалося підтвердити негайно: нікому незнана вулиця Горького була, власне, відомою кожному киянинові. Добре, що Віктор нікого більше не турбував ні біля університету, ні за рогом Шевченківського бульвару.

У знайомому гуртожитку на Володимирській довгов'язий і наче до кістки вивітрений комендант, не виймаючи недокурка з гидливого рота, сказав, що питати треба Кузнечну, що вулицю Горького у Києві знають листоноші й міліціонери. Сказав. А подумав, що пошту й міліцію не було потреби згадувати. Зате комендант вчасно перехопив іншу свою необережність: йому закортіло намалювати для молодика плян половини Києва на «Правді». Навіть рука знялася вже до олівця. Ось тут Володимирська й університетський садок, сторч пішла Караваївська, тут от кругла площа на Великій Васильківській. Рівнобіжно до неї потекли канали вулиці аж до залізничої гілки. Деякі з них прошили Деміїв-

ку, тепер Сталінку, вийшли похід Голосіївський ліс на схилах високорівні, на горах. Одна з них, як під лінійку, під шнур, — Кузнечна.

Так і в такій справі до коменданта ще ніхто не звертався. Проте ліпше, — і він посміхнувся, — що молодик з Полтави завітав на таку розмову до нього в закапелок під сходами, ніж, скажімо, в кабінет ректора університету! — Ховаючи очі від диму, наче від сорому, комендант глянув юнакові у спину. Але не попрощався, хоч у голові виринуло бажання назвати незнайомого студента земляком, полтавцем і навіть запропонувати, в разі потреби, — заходити.

Дядько з череп'яним обличчям тільки рухнув глиняними моргульями на щелепах і кивнув головою: «Бувай, найвнищий козаче!»

Пульхерія Іванівна з Дарниці, круглогорова пампушка, викрутила ганчірку, схожу на кокон, і, подумавши, кинула її, враз поблідлу, назад у чорне море у відрі: вийшла з Віктором на пішоход, на сонце. Показала рукою наче в степ. Звернути треба на розі праворуч, на Караваївську, і повз парк, повз ребро Терещенківської, повз лазню треба пройти, одним словом, по закруглений багатопверховими будовами трикутник площі посеред Великої Васильківської. Сісти на трамвай на Деміївку. — Звичайно, що Деміївка, а не Сталінка, що Караваївська, а не Толстого, що Велика Васильківська, а не Червоноармійська. Чи жінка стала б белькотіти пустопорожні слова, власне, склади! А так вийшло і просто, і гарно: щире привілля, рідне місто.

О, так! Та сісти можна й перед університетом. Дійсно, чому пергися на Васильківську!.. А посеред дороги треба раз і назавжди запримітити католицьку катедру. Далі буде базар, три чверті дороги, — Володимирський. Найголовніше, не перемахнути через залізничу лінію, що на Москву.

— Щоб ви, ненароком, не заїхали до Голосієва! — пожартувала на прощання жінка.

— А там у вас вовки чи що!?

*

У трамваї ніколи було розсортовувати густу мішанину почуттів.

Ніяк не вдавалося ізоловати навіть найголовніше з них: підсвідоме й настирливе уникання розпитувань, намагання обійтися без сусідів і вчасно здогадатися й висісти з вагона... прямо на стежку до підміського вже мабуть будинку на межі з Деміївкою. — Був це лишок гіркоти після розмови з земляком? Від самозрозумілого в нас, у наш час, панібратства дарницької матрони?! Чи все це зовсім інше: і більше і страшніше? Небажання, наприклад, впливати в Червоний океан. Спроба відкласти зустріч з новим бастионом дійсності.

Захотілося побути ще п'ять хвилин, найбільше десять, п'ятнадцять, з собою насамоті.

Бо здаватися киянином потреби не було. Такого вульгарного й фальшивого бажання в мозку не виринали. Не могло бути: не в натурі.

Звичайне передчуття бурі? Передчуття неймовірно болючого ув'язування давно сподіваних ускладнень і розчарувань?!

Проте в очах майнув наче б то останній квартал Великої Васильківської. Виріс — звідки у нього такий досвід? — кордон: перед трамваєм засірів, зажовтів простір. За переїздом корони дерев, безсумнівно, берестів, обступили напівприховану муrom площу.

Вікторова стежка за містечковим рогом — річка посеред бур'яну. І лиманчик пилюки на зупинці. — Зразу пішла вона понад колоною крем'яних шоломів, згодом скочила на асфальтову спинку тротуара перед червонолицею майстернею з тьмяними чотирикутниками очилищ. На розі Кузнечної стежка знову розсипалася в бур'яні. Можна сказати, зацвіла: по галузці на близькі й дальні подвір'я.

Віктор подумав про Сонгород. Морська трава й стружки на бриластій горі пустих скринь за присадкуватим склепом кооперації, зелено-брунатна толока, вигорілий степ... Яка ж прикра послідовність! Що за непролазна закономірність! Дійсно, вище носа не плинеш, голубчику! Може степу того й толоки на ціле життя заготовано!

Над київським пішоходом та сонгородські хати.

Стежку вибрав найкоротшу. Не квітку через травники, попід далекі мазанки й дімки, а штурпак у розчинені ворота насупроти.

Діло тут, жодного переляку, — радгоспом. Економія!

Сторч до вулиці і дном глибокого подвір'я — саманові ковбаси. Односхилі дахи, паперова покрівля, прошита білими планками.

Нарочито — та не дарма! — Віктор пройшов до крайніх дверей курятника, до нефарбованого порога над глиною... Де там красень на Липках, над парками, над Дніпром, а вікна в небеса!.. Отакий Київ: пісок, глина, пил на спорніші й на калачиках, жодного дерева на подвір'ї, вікна й двері мазанок — «служби». — Заслання вже? Якутськ?

Що за красномовство облич і речей! Єдиний погляд, а в ньому відбилося стільки рівнів і показників культури. Стільки висновків і безпомильних передбачень. Єдиний погляд, а картина такої цільності і повноти. Така невільна відвертість. Така правда.

Трое, згодом ще двое, п'ятеро цікавих облич. Стіл і плита попід двері в кімнату господарів. На другому пляні — два залізних ліжка на помітно перекошеній під надвірню стіну підлозі. Нічний столик між ними. Нашвидку збитий, не пофарбований.

Господиня мешкання, Хая, куріпка-голошийка, розхвилювалася, почервоніла. Жовтими, біле дно, залишилися тільки зморшки на носі, під очима, над вухами й — поверхами

— на шиї. Жінка в подертому й брудному светрі заметушилася обтерти руки ганчіркою — що за костяний потиск! — і даремне примушувала посміхнутися свої совині, свої рогові очі. Щасливо затанцював ледь склеєний білими заїдами рот. Заклацали штучні зуби.

Слідом за матір'ю привітався дуже урадуваний подією десятирічний мудрун Ізя. — У нього голова примазана ріденькою глинкою: риженький. Відтінок волосся мідно-попелястий. Ніжний. Тоді підійшов познайомитися, подав делікатну ручку колишній фельдшер сільський, уже тридцяти-семилітній студент-біолог Василь Іванович Онуфрієнко. Нагнувся й підкотився бочком-бочком: бочонок разом з головою не діставав Віктору під плечі. Карлик з виснаженим і загостреним пискком. А в його чорних очах, замість зіниць, — потайні туманці.

Із спальні й з вулиці одноразово зайшло до кухні ще два Шайкевичі: в сорочці навигуск і з гребінцем у руці — Абрам, батько, нічний сторож на мебльовій фабриці ім. Боженка, з двору — п'ятнадцятилітній Хаїм, син.

Перемучене обличчя дядька, розоране вздовж і впоперек, нагадувало автопортрети Ван Гоґа. Відтінки волосся були в сіно або солом'яні. Не вогняні. У бичка-тупака воно теж вигоріла трава. А брови й повіки білі. Жовте ластовиння носом і по щоках. Он яка незрушима каменюка — чоло.

3

Сутність Вікторових почувань ясна. Інша справа знайти для них слова.

Першим ділом треба було підігріти раптом ззимнілі очі й розворушити залякповані уста. Треба, по коліна пірнувши в калюжу фальшу, поговорити з нашорошеними господарями мешкання. Від цікавості засвітився й порожевів також Василь Іванович.

Який жах: фельдшер студент прожив на цій кухні вже три роки! Віктора спантеличив, зрозуміло, не так сам факт, як прив'язаність комірника до чужої родини. Як задоволення... Біолог знаходив безодню приводів для щастя: тихе передмістя, сусідство з Голосіївським лісом, зручний доїзд до університету. А головне: звичка до людей. Господарів і їхніх дітей.

Чорний чемодан Віктор зразу підсунув у голови, під ліжко. Сіренький поклав на матрац і відкрив. Вийняв з нього полтавський бутерброд. — Онуфрієнко й Ізя взяли собі по яблуку.

Найперші почуття, як спалах магнію. То справа відмежуватися від людської мізерії. То бажання назавжди відштовхнутися від диких берегів. — Ніколи до них не приставати!

Ще раз повторилася сцена біля дверей. Тепер було дописано коло найперших вражень. — Плечі й руки Василя Івановича випнулися, чисто як знак запитання. Сірий писочок надутий: незадоволення при цілковитому розумінні. В очах: «Ах, пусте, пусте! Куди там, молодий чоловіче, поспішати! Дійсно, куди?.. Ми б так любо прогомоніли вечір, потеревенили б, познайомилися. Але, звичайно...»

Цілком тотожної думки був також Ізя. Він би охоче послухав Віктора. Охоче б і розповів йому дещо. Хотілося найперше похвалитися школою. І що Хаїм найгірший учень не тільки у класі, а й на цілу школу. Зате він торгує, як і тато, квитками на стадіон і в кіно.

Господиня і на цей раз опинилася перед кухонним столом. Дірки на її светрі нагадували мапу: озера й моря. Та з них, що під рукавом... Озівське море. Навіть з Арабатською стрілкою й Сівашем. Тільки на цей раз крізь шкірку її курячого обличчя проступала не кров, а жовтина. — Саме сьогодні було б найцікавіше бачити нового студента вдома. Крім того, Хаї здалося, що Віктор Лисенко так не прилипне до родини, як Василь Іванович. Це — перельотна птиця. Їй цікаво було знати, куди це новий мешканець Києва збирається їхати. І до кого? Чого?!

... Не кухня, а межа, необхідний мур, кінець. Коток пам'яті пішов назад: поруч першого ряду вражень через годину розцвів другий. Пустельна фльора подвір'я від деренькуватих дверей до дощаного паркана над сірою вулицею в зелених і чорних плямах, гнучка стежка квіткою і стеблом, розкішне пасмо сухого бур'яну попід обставлений містечковими кварталами великоміський брук.

З Великої Васильківської, через голову Володимирського базару, видно білі будови на високорівні. Зелені корони дерев на тлі мурів. Симетрія темних вікон. Липки в піднебесі.

А над пішоходом на Великій Васильківській — готичний трон: латинський собор. Почорнілі башти нагадали бильця музейних меблів. Замкнені двері, як уста. Поверхи заплочених очей. І так: молитва!

Праворуч зупинився перед вагоном, заступив небо, Троїцький народний дім: театр Миколи Садовського.

Над гирлом Марііно-Благовіщенської, вулиця корифеїв української культури, зазолотили ліві вікна трамвая. Ясна лява сонця вже підмила шеругу дерев і погрожувала розтопити камінь доквілля.

— Дійсність перед очима? Чи цілі покоління земляків, спілників? Будівничих-попередників?!

— Почуття відрази? Неприналежності? Прикре розчарування?!

Київ був свідком ще більших нещастя...

Крім того, не з нього, розчарування, виростає і розпускається щира людяність, справжня мудрість, невідоме мистецтво?

Не осад подібного досвіду — Платонова лагідність, пра́otes?

Не розчарування зацвіло у квітнику найконтрастнішої мудрости?

— Роздаруй своє багатство!

— Стій за дух свій доостанку, бо будеш живим мерцем!

Не розчарування гартує віру людини в неймовірно просту, тільки часто не усвідомлену, здійснимість чуда на землі, в досяжність людського щастя?!

Не час йому, Вікторові, з-поза світу повертатися на Землю?

Не час заново розвінчати мрію про вигаданий Київ?

Адже огида до упосліджених і вбогих це дитяча хвороба. Якщо, звичайно, не чудернацький нахил легковажних і злих. Це вада розуму і серця. А крім усього — перепона на шляху до філософського і мистецького визрівання людини і творця. — Талановиті голови найкраще дозрівають на ґрунті духової зацікавленості, в атмосфері моральної відповідальності за вчинки власні і своїх сучасників. Обов'язковим складником такого ґрунту є готовість захищати найбезнадійніші позиції. А такої атмосфери — особиста скромність і трохи смішна, взагалі кажучи, беззахисність.

— Поезія не діло для губернаторів. Чи генерал-губернаторів! Салтиков, Салтиков-Щедрін був, власне, віцегубернатором?..

З трамвая Віктор, усміхнений і щасливий, вискочив перед площею на зламі Великої Васильківської і швидко пішов розгорнутим звитком асфальту попід кам'яними велетнями на схід, — до Басарабки, до Хрещатика. Посеред коліна площі він зупинився біля вікон у рамі темнозеленого скла й чорних на ньому написів: «Інтернаціональна книга». — Скорочені тексти іноземних клясикив і прокомуністичні автори в оригіналах, також підручники чужих мов, словники. На нижній полиці з лівого краю — м'якенька брошура в густосиній обкладинці: Ромен Роллян, «Світанок», перша книга «Жана Крістофа». — Наче зустріч з Лялею Сорокіною! Наче привіт з Полтави!

Ще раз Вікторові цоки — загага, Вікторова посмішка — повинь: у півкруглій залі пошти на Хрещатику, насупроти Миколаївської, було вже біля четвертої. Згадався вчитаний у німецькій книзі стародавній напис на соняшному годиннику: «Вже пізніше, ніж ти гадаєш!» — Що це, Боже мій? Життєва мудрість, дійсно підсумок людського досвіду? Чи, може, це прапор і жало песимістів?!

Віктору тоді було п'ятнадцять років: весна світової скорботи... Але поруч нього сиділа за столом Йоганна Карлівна Кеніґсберг і підстругувала олівець, слідувала за виразністю вимови, за точністю перекладу. Вчитана підлітком сентенція несподівано зачепила вчительку. Бабуся, як сонна птиця, стрепенулася. Та раптом розреготалася: «А чого

тобі, дитино, турбуватися скороминучістю людського буття на землі!» —

За минулий місяць заля поштамту не змінилася. Стіна ясих дверей. Чіткі грані столів-пультів довкола білих колон, дерев'яні кошики, чорні ланцюжки вмонтованих у дуб лямп. Півколо дерев'яного простінка з дошкою пліском — для ліктів, підстава для рук, над ним скляний бар'єр. Нарешті, півколом, серцем, — рівнобіжники вікон. Притишений рух. У мовчазні віконечка просунуті пальці і зап'ястя. Дарма ткнуться в них голови. В залі таємнича сигналізація: запалюються й гаснуть світла над пультами. Навперейми наливаються то світлом, то сутінком косяки паркету. На кожному пульті шпара для листів облицьована бронзою.

Рука смикнула за чорний ланцюжок, потім витягла з піджака ще вчора надписаний татом коверт і вкладений у нього, вчетверо згорнутий і розгладжений, аркуш паперу.

30. 8. 1937

Любі мої!

Дорога була, як дорога. До півночі не було й думки про сон. Очі звикали до людей. Влягалися надто строкаті й надто головаті враження. Перед світанком я прокинувся від тиші: стоїмо. Зійшов на землю. — Так пахло болотом або рікою. А найпевніше — тополями. Та я хвилини ті не тільки насолоджувався ніччю й говорив з залізничником, а ще й спав... Проте пам'ятаю, що чорна й нарочито дика синь неба злякала душу. Низькі хмари, як на дно синього океану, сідали на землю. І були вони дірчасті або крупинчасті: мір'яди чорних голочок, зіниць.

Сонний вагон здався мені міжпланетним кораблем, відламком батьківщини. Пахла Україною земля і небо.

Снідав я сьогодні на Володимирівій горі. Сам.

З Ніною розпрощався перед станцією, біля трамвая.

Осердя дня простовбичив, прощтовхався у підвалі, в управлінні мешканнями. За таке геройство — героїв і героїнь пройшло там за день тисяч, я думаю, з дві! — одержав ордер на куток: вул. М. Горького 161, кв. А. Шайкевича.

Куток? Далеко не куток, звичайно. Щонайбільше — пів кухонного кутка: ліжка і поверх нічного столика.

Чи я «влип», чи так само влаштувується більшість студентів, не знаю. Ще не можу знати: досі говорив тільки з моїм «кухонним колегою», — сільський фельдшер, старий парубок. Гоголівський тип. Дуже цікавий карлик.

На всякий випадок, пишть мені тим часом на Головний поштамт, до запитання.

Я вчасно «змикитив» і з університету заїхав за речами на вокзал. Тому мое влаштування вже закінчилося і я — вільна птиця і київський громадянин.

Треба думати, що до Києва я звикну — як його не полюбити! — проте зараз у мене надто перетягнуті всі «струни

душі». Я вже натовився й уже перенасичений кислими новинами.

Я вже, либонь ранувато, скучив за всіма вами. За домом. Цілую.

Віктор.

П. С.: Справжнє знайомство з університетом відбудеться після завтра. Зразу напишу.

Не хочеться сідати в трамвай і їхати під Кобеляки, щоб переночувати в помийниці! Але побачимо, казав і т. д.

*

У кахльовій шахті з чавуновими ґратами Віктор опинився рівно о сьомій годині. Двері йому відчинила Ніна. У мережаному вирізі білої блюзи трикутник запалених грудей. Над ним кутик чорнявого обличчя, непомірно широкі брови від перенісся аж на скроні, циганські пружини обабіч чіткого пробора. Кирпатий ніс у дівчини — теж трикутник: задерикувата грушка-дичка. Вся в полуницях. Клямка вузьенького рота скромна. Над червоною губкою навтикано чорного пуху й дроту. Звідси шкільне прізвисько: Вугляр.

Ніна з дядьком і його дружиною зібралася їхати в оперу. — Нашвидку не було охоти розповідати.

Несподівано Віктору вдалося нашпилити й таким чином приберегти на вечір думку про формотворчу силу — може навіть приреченність людської долі?! — збігу позірно випадкових обставин.

Підозріло однозначні, повчальні й цілеспрямовані вони. Чи це розтривожені почуття його прошили випадкові хмаринки дикунської містики?!

Треба скуштувати самоти. Треба самому втихомирити хвилі розчарування. Треба зусиллям волі й розуму назавжди перерости дитячі панікування і юнацькі запоморочення.

Чи не стурбував Полтаву його занадто красномовний лист?! Обрадували б Полтаву витривалість і мужність...

Зблизька Нінин дядько — племінниця: дрібне обличчя. Вузькувате чоло, зламана кісточка носа, дівочі губи. Здалеку він — Володимир Винниченко в zenіті віку! Подібні вуса й борода, схожі лінії плечей і голови.

Дружина його, і на високих закаблуках, не діставала Винниченкові до плечей. — Найтендітніша з мадонн. Очі, бірюзові, квапилися поділитися і захопленням, і тривогою. Так наливалися снагою! І раптом гасли, вмирали. Чорні струмочки її волосся створили на потилиці розп'ятий гребнями вир. Зачаровувала вишуканість манір киянки. Неймовірна вишуканість поруху знятої до волосся кисті руки, квіткоподібне розгалуження прозорих пальчиків.

Їхали у переповненому вагоні, навстоячки. На Галицькому базарі вийшло багато люду. Дами усілися на лаву, а Віктор і Винниченко, щасливі щастям ближніх, простояли до Володимирської над ними. Софія Вікторівна зашарілася від

задоволення — яка удача! — й показала кавалерам кінчик язика: «Ага! От що значить бути жінкою!»

Після прощання біля опери Віктор пройшов той самий кварталчик назад: цойно вони вийшли отут біля садочка, а вагон переповз Володимирську й покотився Великою Прорізною з гори на Хрещатик. У сквері перед Золотими Воротами просидів до дев'ятої. Між Володимирською і Театральною ... глибоко вирізьблена кахля зеленої яшми. Посеред юрми дерев-вітрил припишкли укріплені тросами бурштинові стіни і решта склепінь головної брами Києва. Руїна, як символ України.

Над Театральною садочок пустує. Куток різноманітного насадження над Володимирською — справжня шпаківня.

На жовтому піску спинає зелені лави. Цементова мушля водограя. Стара акація за спиною. Вийшов з табуна й став над мережаним парканом над вулицею густозелений куц, струсь на непомірно високій нозі.

Небо й під ніч шарудке гілля над головою, що пляфон стародавнього майстра.

Хвилювання на землі. Заморозок у небі.

Година роздуму. Поруч — закам'янілі постаті. З людьми й насамоті!

Подих вітру з осіннього краю. Срібною підкладкою до гори, знято листя кремезних дерев і малечі.

Водограй.

4

Віктор здригнувся. Відкрив очі. Дарма спробував ще полежати отак плазом, зі знятим, як під час естафетного бігу, коліном.

Через кухню прогунав, біля дверей встиг оглянутися, Хаїм. Несподівано легко пролетів за ним, як татарин на коні, батько, Абрам. У сина під носом хусточка полуниць. Рижий господар у подраній майці, босоніж. На його тілі чіткі кордони барв: вутлобіла в миршаву синь і масна шмалятина обличчя, шиї з трикутним вирізом прудей, третини рук.

Віктор ліг на спину, поклав руку під голову. Це не звичайна ночівля на кухні. Це сценізація трагікомічного твору Шолома Алейхема. Кадр з майбутнього фільму про життя київських бідаків. Крізь вікно в горбату кімнату, впереміжку з тінню, наводилося сонце. Згідно з волею режисера, на кін повернувся захеканий Абрам. І ввійшла зі спальні розпечена на вугіллі Хая. Перелетів через кухню й приземлився в ногах у Василя Івановича наляканий розумник Ізя. Він зібгав великуватий пояс підштаничків і намагався його, разом з кулаком і шматком подраної сорочки, просунути собі в живіт чи під серце.

Наступний вихід на сцену: Єва Розенфельд.

Учора ввечері, після відпочинку в Золотоворітському сквері, вияснилося, що у спальні з Шайкевичами вже другий

рік мешкала машиністка з мебльової фабрики. Її наречений Фіма, так до нього всі зверталися, ні за які гроші не міг дістати у Києві кімнати. Щовечора або вночі дев'ятишудовий бухгалтер промкооперації привозив біблійну красуню на Кузнечну. І не міг надивитися, не міг налюбуватися. Не міг розпрощатися. Тонкий профіль. Тонкі ноздрі тендітного носа. Тонкі губи. Сповнені і примхи, і незадоволення виноградини очей дівчини... Фіма прилягав на кухонний стіл і... напалював, мовчки, дві хати диму.

Говорив він звичайно обмаль і більше з жінками. Інколи хапав на руки й підкидав під стелю Ізьку.

Силач, вигляд борця, не спроможний був приховати дитячого задоволення, коли опівночі Єва виштовхувала його з хати. Сорокалітній чоловік у м'якеньких чобітках, у спортивній сорочці на шкіряному шнурку ладен був знову куняти у Шайкевичів на кухні до ранкового трамвая.

Кумедно, проте факт: роллю господаря цілком просто й природно перебирав на себе Василь Іванович Онуфрієнко. Замість того, щоб лягти й собі, відвернутися до стіни й може вкритися з головою, заснути, пацючок щільно причиняв двері до спальні, багато разів намагався поговорити з гостем і все знову пробував накрутити годинник. Куняв, сірий, сіро-жовто-зелений, але не здавався. Прощаючись — посміхався. І часто сумнівався: стелитися й лягати, чи ліпше вже транспортувати на стіл том «Гістології рослин».

Фіма-пузир звичайно не помічав біолога й фельдшера ні вдень, ні вночі, ні в трамваї, ні на кухні. Проте Акакій Акакійович Башмачков-Шпонька тільки дивувався часом. Не ображався, слава Богу, і дзяволів по-старому.

— Добивався визнання, порозуміння, симпатії?!

Підстаркуватий і гладкий кавалер з дня свого народження жив на Подолі, біля пристані. Дальній кінець Кузнечної для нього — ідеально проведена діагоналя через місто... В кімнаті на два вікна четверо ліжок: батькове-материне, сестрине, братове, і, ногами до кахельної пічки, Фіміне.

Віктора здивувала мовчанка на сцені. Можна було посміхнутися й глянути на раму лаштунків і на акторів та статистів. Василь Іванович уже встиг, прикрившись казенною ковдрою, спустити ноги на холоднюцю підлогу.

Казани підсліпкуватої смоли — його очі. А ротик тремтливий. Ізя, з Монте Джанікольо, спостерігав пожежу Риму. Героїня сцени трагічно заламала й так зіцпила руку. В зубасту, в беззубу пельку чоловіка дивилася, як заклинач зміїв. Абрам уже посмирнів. І не спромігся на слово.

Дійсно, Єва Розенфельд зайшла до кухні. Не до кухні, а на кам'яний берег йорданський... І ранком бліда, напівпритомна. І ранком уже зла. Байдужа, пуста, проте ладна спалахнути, згоріти дотла.

На блідорожеві троянди байкового халата, на гострі плечі, на трикутнички дитячих грудей спали дві чорні ріки. Водоспад вогняних відблисків.

У цілому — Віктор споглядав дівчину відверто, як картину: дружина фльорентійського маляра. Ще точніше — іконописця... Справді, Італія?! Ні, радше: Єрусалим.

! У руках у неї піввідра води і глиняний кухоль. А в очах — небажання зрїти, небажання жити. В руки б їй келех цюкати!

Біблія, біблія! — Краса яка. І злидні тисячолітні, пещерні. Навіть сонце у вікні — всепереможне: Єгипет, Сінай. Пустеля.

*

Давнє самоспостереження: Вікторове красномовство до невпізнання і хиріло й казково розросталося в цілковитій залежності від розумового й духового рівня співрозмовника. Від зацікавлення.

Про віщо було говорити на кухні у Шайкевичів?

За голим столом під стіною Віктор начаювався й побіжно підтвердив усі припущення господині, задоволів цікавість кожного з присутніх. Міський, щоправда, юнак опинився без мами, без родини, тут оце почав самостійне життя. Проте до Києва він звикне легко, вправно пройде університетський курс і, напевне, поїде вчителювати назад у провінцію...

Одначе Хая, то в мікроскоп, то в телескоп продовжувала розглядати свіжу людину. Відома вже матерія, відкриті планети, Василь Іванович та Ізя, опинилися поза колом зацікавлення її водянистих лінз-очей. Обличчя її — рожево-жовта рама для них. Рот-провалля невільно посміхався й вабив принца... Що з того, що подрана кофта старчихи, що роззявили зябра черевики, що сажа вросла в рожеву шкіру її рук, що жовта сукня висіла на ній, як на вішаку, що мов кеглі — ноги, без п'ят — панчохи!

... Все це дійсно необхідний і цілком необхідний досвід для молодой людини?

Чи бракує на Україні цегли? Віктор ще влітку «поставив» на узвозі вздовж ботанічного садка — Каравайська це? — багатоповерхові каскади модерного гуртожитка. Кожному студенту припала в ньому цілком обладнана кімната. Більша половина мешкань — з балконами на парк...

Він тричі збіг гармошкою пішоходів попід білими гніздами на дно долини. Хотілося розміряти вулицю. Хотілося помріяти. Нарешті він перейшов прощиту трамвайною колею вулицю й довго розглядав крізь залізну огорожу господарський двір ботаніків: скляні шатра й анґари теплиць.

Дійсно корисні молодій людині купання в ріках і ставках злиднів? Корисно їй переступати через пороги кухонь і закапелків бідаків?

— Може, через один з них переступить і зімліє серед цього Сибіру новітній Достоевський.

Як зародок і врожай, така чітка послідовність епохи! Дивна узгідненість життєвих фактів. Доцільність заходів влади: рівняння на низи! Тотальна пролетаризація!

Козирі в руку Західної Європи. Російського кшталту саможерство.

Студентський гуртожиток над київським парком? У кожній кімнаті Платон і Горацій, Шевченко і Гете?.. А на горі, поміж густими фронтами дерев, багрова фортеця університету над кам'яною хвилею українського міста? — З такого балькону розкрився б світовий простір: змагання культур, боротьба господарських систем, війна політичних супротивників. А можна з молоді формувати кадри! І ночувати можна — тридцять карбованців на місяць — по смердючих кутках.

*

Враження було, що господиня мешкання втомлена вже до нестями. На кухню зайшла з спальні одягнута Єва Розенфельд.

Віктор послішив розпроцатися і, пропускаючи повз себе Василя Івановича, відчинив двері. В цю мить карлик, блідий і переляканий, вштовхнув товариша в кімнату назад і кинувся до ліжка за своїм капловухим портфельчиком. Наче дитину забув.

Віктор утримався, не сказав: «А Гоголь, що там не кажіть, український письменник! Нам би ще з тузин Гоголів!»

Онуфрієнко здавався страдником: потяги, станції, безсонні ночі... Він прагнув, безсумнівно, забути хворобу або життєву невдачу. На душі в нього споконвічний льодовик, а може — пожежа. Василь Іванович наче рвався з трясовини на твердий берег. І, хоч як це смішно, носився з своєю мудрістю дозрілої людини, хизувався загартованістю свого характеру.

При тому сіренька кisetка його ротика задьоргувалася так наглухо, так сумно. — Ховалися зубки, гинули в тумані, тонули чорні очі.

У Києві Онуфрієнка злякала спустошеність власної душі. Як і порожні — чи може загадкові? — форми життя довкола: незнайоме місто, чужі люди... Віктор теж передбачав труднощі. Чи зможе він на кухні насолоджуватися читанням, на коліні писати?! Щоб до кісточки пробратися книжку, щоб скласти небуденну мозаїку слів...

У цю мить київський трамвай плив по ворожій усьому людському стихії: трильйони років байдужого часу над містом.

Як замерзло мислення! Не світла воля, не характер і розум, а ятірі в таємничих водах! Єдина надія, що на світанку так мерехтить кожен шлях.

І такі небратерські почуття до нерозпізнаних у ранковому тумані людей!

Дорослішим був Віктор вдома за столом. Якими мужніми були руки: бралися перекладати Гете!..

Але: чи любити минуле не означає — плекати майбутнє? Головне при тому — не підмальовувати, як П'єр Боннар свої вже закінчені й продані картини, юнацької мрії. Хай проваллями ляжуть і хай стануть кряжами — контрасти!

Адже мрії цікаві й сильні: дужчі за гори нещастя. Бо мрія — стихія. Як повітря, як вода.

Мрія безжурно зраджує таємниці людської душі. Весна української мови, казковий урожай мистецтв і наук на Україні...

Та мрія виносить на берег і гострі черепашки. Серед найпотаємніших бажань, поруч відданости й вірности... та переборщення важливости людських манір і взагалі — форми! І непереборний страх перед фізичним насильством і стражданням? Отже передумова до всього на світі — твоя особиста безпека? Байдужість до сили-силенної речей і подій? Моя хата з краю? Боягузство це чи вірність собі? Самообмеження замість компромісів?

У напівпустому трамваї Онуфрієнко попередив Віктора про шахрайські нахили Хаїма Шайкевича. — Він обов'язково спробує вимантачити у новака хоч п'ятку, якщо не десятку. Хоч краватку або шкарпетки. Єва Розенфельд наполичала йому вже п'ятдесят карбованців. Наслідок її скарги старому Шайкевичу — ранкова буча, навпрост мордобій і перегони вздовж Кузнечної. — Абрам озвірив і накинувся на сонного сина. А мати, видно по очах, на обличчі, доглибинно розчахнулася: обурило Хаїмове нахабство... навпіл ще з глупотою і з дитячою наївністю. Розсердила, розлютила матір і непритомна красуня Єва. Слепа вона чи що! Кому вона потайки позичає гроші? Що за гешефтьярство завела з таким шибайгологою!

Віктор з цікавістю приглядався до зеленкуватих розводів на трикутничку карликового обличчя. Біолог серйозно взявся розплутувати клуб обставин і непорозумінь в родині сторожа Шайкевича! Родинну сварку господарів стороння людина сприйняла з болем, з надривом!... Щира прихильність простака або йолопа? Чи самотник до такої міри приріс до чужого кореня?

Виринула думка про розпорошення волі й осідання життєвої сили добряги. І навіть про вроджене вміння господині мешкання підпорядковувати собі людей посереднього характеру. В неї досить і психологічного проникнення та нюху, і розуміння становища бідака, і безоглядної настирливости в боротьбі. З якою радістю підкорявся матері Ізя! Як Хаїні рогові очі осліпили сьогодні на кухні її чоловіка! Абрам, як ноти, читав знаки брудних пальців, порухи рук старчихи... Онуфрієнко вріс у родину. Звик до кутка з лишком фарби на підлозі під столиком і ліжками, попід карнизамми. Полюбив розв'язувати з Ізею задачі. В гавань зайшов.

З трамвая встали перед університетом. Проїшли попід червоним муром і звернули на Бібіковський, на Шевченківський бульвар. — Чорноголовий і запалений на полтавському сонці лорд Байрон у білій сорочці з коротенькими рукавичками, з розправленим на худорляві плечі батистовим ковніром, у вузьких і дуже легких штанах на жовтому ремінцеві. І жених — коротун: червоні візерунчасті черевики на подвійній підосшві, прошиті чорними квітами парадні шкарпетки, просторий воронованої крищі костюм і темна, поруч чорної, тютюнова стяжка, краватка. Смола з-над зеленого чола ледь-ледь пихатого барильця в сорочці з довгуватими манжетами на скляних рубінах уже помітно стекла на скроні, над вуха. На волохатій руці, під шевйотом, під сорочкою, — небаченого розміру годинник. Несподіваний розмах. Парада.

В останній день серпня Василь Іванович Онуфрієнко показав Вікторові ботанічний садок і — на вистеленій сірими головнями площі потойбіч бульвару, за прохвою тополь — візантійські бані й арки Володимирського собору. Проїшли і, звичайно, згадали Коцюбинського, попід клінікою професора Образцова.

Білі колони, брама ботанічного садка — на схилі гори.

Горів Василь Іванович півдня. Почав лобуватися квітами, кущами й деревами здалеку. Та згодом Онуфрієнко розійшовся... Віктора потік точних знань і надхнення його навпрост приголомшив. Ніколи було іронізувати, хоч природник дав собі волю-сваволю, припадав, дослівно, на колінах лазив і молився перед голубенькою бабочкою вусатої рослини і завмирав від краси-болю над жовтогарячою пасточкою з горсткою чорних тичинок короною.

Василь Іванович, як насамоті, роздумував над барвними келішками, над лямпадками й вазами, над сурмами в пащі зелених коників... Досліджував рурчасту тканину й чудернацькі суглоби коробочки якихось ботанічних жираф і ховрахів, листя, бубонці диких ягід, хутро дерев і зелений килим трав попід червоні стіни університету.

Фельдшерові очі скляніли. На чоло дерлася брова. Дерев'яніли бузкові губки.

Цікаво, що тут він не тріюмував. — Це була царина його справжніх зацікавлень і знань. Не до пустої хвальби. Не до хвастощів.

Через Університетський сад товариші пройшли до Караваївської. За рогом Великої Васильківської зайшли до здавна відомої Онуфрієнкові молочної. — Василь признався, що ботаніку любить дуже, проте не пробував ще жити і без української поезії. Виявилось: без українського слова.

Головні станції нашої поезії, повчав Віктора біолог, це: народна пісня, Шевченко й Олесь. Без зупинки Василь Іванович переїхав до прози. Її вершок — Степан Васильченко. Розповів про голодну смерть великого письменника наприкінці тридцять другого року.

У трамваї сіли під задню стінку. — Онуфрієнко мусив виговоритися: повернувся до справжньої лекції з історії української ботаніки. Заговорив про своїх вчителів. Зараховано до них і геніяльного Володимира Іполітовича Липського. Випадково вияснилося, що доповідач обізнаний був і з істориком Вячеславом Липинським. З його, звичайно, «Україною на переломі».

Віктор охоче змінив тему розмови. Навіть сам сказав кілька слів про красу Полтавщини. Про степ. А Онуфрієнко — про Поділля. Виріс він у найубогішій хаті в селі під Баром.

Уже в воротях їхнього подвір'я Василь заторохтів про Шайкевичів. Під кінець місяця, як остаточно висихала стипендія, як бракувало копійок на трамвай, Шайкевичі залишали для нього на столі цукерницю й хліб. Для нього завжди знаходився у Хаї полумисок борщу.

5

О шостій Віктор підійшов до рогу лискучого Хрещатика й по п'ятій поверх напompованої свинцевою тінню Прорізної. Наступна вулиця, кварталчик вгору, наче паялом пробрала кригу вузької ущелини й намагалася розплавити рожеву масу висотної будови на своєму шляху. Видно було, як водоспадами лився ще день через бляшані дахи й обліплені різнобарвною лускою мансарди. Поміж бальконами в піднебесі іскрилися дзеркала. Аж шипіли й бризкали по вікнах сонця.

Свіжа блакить над київським Кавказом. По ній — епічні хмарища й мапа тихоокеанських островів: ланцюжки зерна, атоли, променем прострілена дядеда.

Ніна під'їхала через дві хвилини. На щасливу посмішку відповіла з вагона. І зняла руку до плеча: як крильця колібри, затріпотіли пальці.

Морем здалася кам'яна гора. Кораблем — трамвай.

На Ніні парусинова сукня. Вузька оторочка чотирикутного вкоту на грудях, смужка на коротких рукавах і широка гряда вишивки на подолі, — лиштва. Під шишкою циганських кіс на потилиці червоніла, в білих заводях, ще цілком дитяча шия дівчини. Впала в око неймовірна тендітність кістки на руках. Стан — іграшковий. А головне: розшитий посмішкою настрій. Ані тіні — «все одно!»

Було це захоплення містом? Несподівано засвітився в душі університет? Давня дружба з Віктором — десять років в одній класі, спільна парта із року в рік! — справді пустила пагінки любови? І передчуття було, що розростеться воно кущем?!

Віктор, у Полтаві такого не бувало, заграбастав сухеньку руку дівчини-щепки й почав, здається, імпровізувати комплімент.

— Ти, знаєш, Ніно, — смолоскип...

І мить юнак справді думав про чорні очі й дике волосся товаришки. Але Ніна так щиро розреготалася... і вдавала, що зо сміху не може йти.

— На них звертали увагу люди.

— Ідем, голубочко, серденько, — сміявся юнак, покажу тобі Дніпро!

Царську площу — ні тобі площі, ні царського нічого! — обійшли від тераси на Володимирову гору, від узвозу на Поділ. Тут же біля філармонії, пританцьовуючи, збігли цементовими сходами на головну алею Купецького парку. Поміж коронами дубів отакі от, отакими лініями, сині куці неба. На планчастих лавах-хвилях щільно сиділи люди. На білій ротонді, спертій на півколо парних колон над прірвою, метушився гурт дітлахів: їм дуже хотілося крізь витійкуваті кам'яні балєси заглянути в безодню. Віктор то спотиньга пантрував захоплену кумпанію безштаньок-моряків, Колумбів-Магеллянів, то сам по-дитячому тикав пальцем на білі дирижаблі хмар над глибоким — зелене дно! — простором Лівобережжя. Губилася серед погопу почуттів, і кожне з них схоже на здійснення передчуттів, — Ніна.

— Куток всеукраїнський!.. Просто значок на груді! Прохромити б збоку бронзовою голкою оцю голубиць неба і ріки, відбите київськими горами золоте проміння сонця над лісами й хмарами, над іграшковим містом з церквами й дзвіницями в долинах, на височинах...

— А я ніколи, ти знаєш, надмірним фантазуванням не грішила. От запам'ятала твоє словечко: «Сухарева башня!» От точно...

— Наклеп, дівчино. А я пам'ятаю... твої сни!

— На лекціях!..

— Не тільки за партою. З марив твоїх он стільки посмішок кролося. В лісі над Ворсклом, біля Нижніх Млинів, я півгодини проглядав фільм твоїх посмішок-лун... Та в тебе на свій лад «фантастична голова»!

— Як по-моєму, то вже нецікаво! Не люблю саму себе. І навіть зневажаю!

— А мучить тебе непослідовність людська: свідомість своєї дійсної чи уявної нікчемности поруч безоглядного егоїзму. Так?

Дівчина на запитання не відповіла. Віктор помітив її бажання відштовхнутися від несподіваної мілини посеред гладіні настрою. — Мовчки приглядався до килимів тіні попід соняшні пожежі, до рожевих мостів від берега до берега.

Нінина літїя не пасувала до світлого вечора над Дніпром.

Збігли, за обопільною згодою, багатопляновим зигзагом Володимирського спуску до пам'ятника Магдебурзького права і до Дніпра. — На горі біля філармонії Ніна й Віктор, палаючи самі, узріли, як лява з Хрецагика і зліва, з Олександрівської, понад парками, затопила Царську площу й гвин-

том, попід тіні на бруку, стікала узвозом на Поділ. Передні квартали столиці, місяцями догоряли вікна, вже стали руїною. Тло їхне — пожарище, земний і небесний вогонь. Гоготіла на півсвіту пекельна смола.

Довго Віктор і Ніна петлювали Володимировою горою, пропливали зелені тіні й рожеві тумани. Парк на верхній половині гори — самотній острів посеред моря вогню. Бо вже горіла гряда парків над містом, горів у долині Поділ, за спиною горіли Софія і Андрій, горів Дніпро, горів, натягнута рогачем заяча шкура, — Труханів острів, горіла Микільська слобідка на Чернігівщині. На Лівобережжі.

Трамвайний вагон одинак вилетів з присадкуватої вулички Старого Києва на гору, на Софійську площу, і зупинився насупроти «Присутственных мест».

— Яка кумедія, — сказав Віктор, сідаючи поруч Ніни, — «присутственные места». «Богоугодное заведение»! Тільки сумна вона, ця кумедія: мумія ворухиться... А модерний вагон втнули!.. Ну, точно копія черепахи. Або смішно розтягнули кайзерівський шолом!

Ніна посміхалася над Вікторовими пригляданнями та приміряннями. Над його відразою до допотопного словника й над його критикою «останнього слова техніки»:

— Захотілося, хлопче, нових слів і цокотливих вагончиків?!

Товарищу ніколи було посміхнутися. Два київські дні схожі на два роки життя вдома! Найпростіші події на очах і серед білого дня обростали мхом казковости. Звичайно, не фактура їх така, а маса-масенна передчутих уже переживань, можливих ходів думки і майбутніх досвідів.

Молодий чоловік на зеленому горбку, перед ним шлях зміється... Що з того, що в далечині розляглися ліси в ранковому тумані, що перебігли обрій лани! А шлях шляхом! Знайдеться...

— У тебе справжній дар розмальовування, як відомо! — закінчила Ніна не свій, а Вікторів монотон і вискочила з вагона перед кінотеатром посеред Сінного, або Галицького базару.

— Малюю вперміжку Богів з чортами! — Згодом додав: — Базар! З дитинства терпіти не можу. Так лякають гамірні натовпи вдень, а вночі, прокляття, ввижаються старці під огорожею сонгородського собору, Голодний степ, пересохле життя... Карапузом уже відвертався від чорного коржа посеред вигону. Огида вставала по горло. Блювання, майже неприпомність...

— Знаю, знаю! — і Нінина долоня лягла поверх Вікторової руки. Зчепилися пальці.

Подзвонили три рази. В коридорі майнули сливе невагомі кроки. — Пропажа знайшлася! — зрадла Софія Вікторівна. Посміхнулися її світлі очі й нижній рот, раптом поламалися й порожевіли щоки, вкрився хвильками шкіри ма-

ленький ніс, металом блиснула бездоганна зачіска: відтінок її волосся вишневий.

Їй цікаво було спостерігати роман Віктора і Ніни. Їй хотілося передбачити його майбутнє. Парусинова сукня, вишита волошками, нагадала їй київський перон перед робітничим поїздом з Житомира, одруження й дванадцять років життя в кутку колишньої ідальні батьків.

На три хвилини кімната Феценків перетворилася в театр. — Театр малих форм.

Софія Вікторівна вивела на кін розвеселих утікачів. Знявся з канапи і кинув на зім'яте сідало книжку, згідно з волею режисера, розгніваний Володимир Володимирович, Феценко-Винниченко. Він пригрозив молодим людям, жорстокою розпавою, якщо вони ще хоч раз запізняться на чай. Він обов'язково припише «кирпатій дівчині в білому» добру порцію «патер ностер», проте не обмине він і деміївських залютників, звичайно.

— Та ви мене просто не знаєте! Та я...

Жінки не могли вже втриматися: дружина обняла одно плече промовержця, Ніна друге. Софія Вікторівна цілувала чоловіка в щоку й скроню, як діти цмокають замурзаного ведмедика, а Ніна намагалася залоскотати дядька.

— Та ти, бридке каченя, копія твоєї мами! Пам'ятаю...

Чорна борода й вуса, форма голови й зачіска, очі й ніс Феценка дійсно нагадували Винниченка. В очі впадала не тільки неймовірна ніжність шкіри й чистота кожної волосинки, а й... брак в обличчі гарту, навіть пересічної мужності. Що це за Винниченко з такою сумирністю, з такою прозорістю голубиною душі! І це в сполуці з широкими плечима, і мавпячими ручищами.

Зернина рішучості, принаймні волі до самооборони, припала в родині — дружині.

Не було коли заглиблюватися в аналізу справжніх чи уявних розривів між зовнішньою і внутрішньою формою людини. — До речі, котре з можливих і найнеможливіших співвідношень треба вважати за клясичне? І хто є хто в родині Феценків? У чому містяться і в чому проявляються різниці сторін? Що прижилося, а що у них спільне від природи, по натурі?!

Знайома Вікторові кімната. Відгороджений шафою, писемним столом і канапою куток. Чорний рояль поміж вікнами. Двері в кімнату трьох Оль: баба Оля, тітка Оля, карагуз Оля. Відсунутий з середини прохідної кімнати стіл під тяжкою скатертю світлоголубого відтінку. Червоношкіра шафа цілими днями наводила на нього відблиск шибок і посуду, розмальовувала його сонцем, синькою і тінню... Цілими днями бавився в пустій хаті неподалік від нього, перед ліжком, золотий килимок.

До чаю були подані холодні котлети. Терпляче чекали на увагу біла й синя вазочки з печивом і мікадо.

Віктор сидів поруч господині, Володимир Володимирович з племінницею. Гість і Софія Вікторівна продовжували розмову, Ніна з дядьком, як на сміх, забулися, замовкли.

Надзвичайно вільний був настрій: легко було пристати на жарт, легко було й повернутися до серйозної розмови. Рукою дістати і веселоці, і сум.

Яблука, груші й виноград Софія Вікторівна перенесла до канапи, на Нінин стіл. І, присідаючи біля гостя, збуджена розмовою, погодилася, що світ у цілому не такий страшний, як прекрасний, що не треба псувати життя переборщенням ваги старости й смерти. Жаль, звичайно, що людина рідко усвідомлює красу дійсності і сам характер реального щастя. Разом з тим людей і рятує, так би мовити, перспективність бачення, спрямованість духового зору на майбутнє і в минуле.

— Одним словом, Софіє Сократівно, вибачте, Вікторівно, — божественна доцільність світу...

— Майже!

— А все від неприємності до трагедії збирається в чорні Фрауенгоферові лінії спектру, спектру сонця.

— В тому числі й кухонні кутки! І напади зневір'я, легкодухости!

— Ну, тут уже вибач! Легкодухости? Віктор?! Та він Наполеон Бонапарт і, більше того, перший заводій у нашій клясі... На всю школу... Знайшла легкодухого! Сократ він і Наполеон!

— За сумісництвом, — спокійно підтвердив і, замість печатки, кивнув головою Володимир Володимирович.

Ніна, щоб помститися, простягнула руку до дядькової тарілочки з виноградом. Володимир Володимирович, рятуючи грона, заніс його гостеві аж на коліна...

— Дякую! — сказав Віктор і дуже зручно зняв зелені ліхтарики на жовтому стовбурцеві з тарілки сусіда. Здобиччу він чесно і відразу поділився з Софією Вікторівною.

— Розумію мову про Наполеона! Але не згадуйте мені більше про Сократа! — підсумував досвід Володимир Володимирович.

... О десятій годині Ніна й Феценки провели Віктора до трамвая. Місячною мозаїкою здалася юнакові алея з боку приліпленого до вулиці сквера. Чорні тіні листя на пішоході нагадували калюжу, барліг.

Розмова надворі перевелася. Стало навіть гірко і сумно. Така природа розставання. А щирість добрих почувань, прихильність до людей — яка дивна метаморфоза! — раптом перетворилася в непосильний для душі вантаж.

Дивно було ще: і Ніна, і Софія Вікторівна, і Володимир Володимирович порівну розподілили поміж собою Вікторову приязнь. Зразу на рівних правах.

На прощання Софія Вікторівна повернулася до розмови про побоювання різних розчарувань в університеті. Вони напевне справдяться. Проте так же несподівано виринуть і неждані можливості, навіть захоплення.

— Життя наше і всяке, — закінчила вона, — що ка-
лейдоскоп.

— Гете у 1809 році, у своїх „Wahlverwandschaften“...
Ніколи було докінчити: на гору, по Столипінській, вискочив
трамвай.

— Учена голова! Таки Сократ! — в один голос промо-
вили й разом розсміялися Ніна й Софія Вікторівна.

Усі втрюх замахали руками. Володимир Володимиро-
вич показав рукою на дім: приїжджати! І погодився, посмі-
хаючись або може згадуючи власну юність:

— Згода. Великий філософ, Гегель з Шопенгауером,
але, прошу вас... тільки не Сократ!

Жінки підхопили його, розпеченого чи запеченого,
під рукави, під руки.

6

Старий-старий досвід: Вікторові нерви розкручувалися
й вихилиясували несусвітні танки тільки напередодні важли-
вих подій або несподівано рано, задалегідь. У потрібний час,
у рішучу мить, він, чарівним чином, перевтілювався в героя:
поруч типових для нього якостей і нахилів характеру, спіш-
но підтягувалися з запілля на фронт і твердість, і рішуч-
ність, і завзяття, і послідовність, і настирливість, і вимогли-
вість, і суворість, і сміливість. Перевагу надавано плянові
карколомному, але й продуманому, боєві з вишуканим ма-
невруванням і захоплюючим темпом. Він прагнув, як закон,
розтривожити свою уяву і побудувати в уяві макет прийдеш-
ніх подій: схопити їх у фокус передчуття, інтуїції, побачити
їх у спалаху блискавки.

У ніч на перше вересня Вікторові примарилося, що у
нього на ковдрі, в ногах, спить пара цуценят. Він навіть мац-
нув писочок одного з них, потім і другого. Коли юнакові ста-
ло холодно, з'явилася думка: значить, ковдра спала на під-
логу, з цуценятами... Віктор, як веслом, спробував рукою
підлогу. Розплющив очі. Перед ним, як над коліскою, стояв
Василь Іванович і... бавився: задирав ковдру. Вже одягне-
ний, тільки без краватки.

— А де ж цуценята?!

— Цуценята?

Від серця посміялися. До сліз реготалася і Хая. Ви-
глянув з дверей спальні сонний, здивований і зацікавлений
подіями на кухні Ізя.

Сонце розігрілося зарання. На подвір'ї і в трамваї слі-
пило очі: не вересня початок, а серпня.

Найперший ранок в університеті? Рубікон?! — Василь
Онуфрієнко, тумба в темному костюмі, вузький метелик
над запряною манишкою, вхопив за руку товариша, юнака:
не треба скакати оцими східцями в коридор історичного фа-
культету і біля ректорського кабінету звертати праворуч, а

наспроти секретаріату потім відразу дратися до «філологічного курятника»! Навіщо! Разом ще зійшли парадними сходами до білих колон, до балюстради перед студентською читальнею. Василь Іванович, до нестями зворушений і гордий, зиркнув на товариша чорними вогниками. Погляд запитав, чи ясно молодикові... У прочинену стулку червоних дверей пішов, як у церкву.

Віктор у навістіж розчинені двері пішов праворуч. Повз нього, як навантажені сонцем вагони, замигтіли вікна. Загорівся під ногами паркет. На стіні промені. І сіра, жовта тінь. Під лутками суцільна заводь, — чорна.

Віктор, на Рубіконі, білий і ясний.

Білі штани, біла сорочка з підкрохмаленим ковнірцем. Над білим — заслужена татова краватка плетена: багряна нитка з чорною. Піратське, ледь приборкане, вітрило зачіски. Прихована посмішка рожевих, майже червоних, губ. Канделябри вогнів — очі: відтінок свіжої сині, гальявини волошок і фіялки. На Вікторовій руці, взято під дно, — провітрений від шкільних зшитків і підручників, — великий приятель-портфель... Тільки уявити собі, тільки усвідомити: назавжди зникли з обрїю фізики з хеміями, а біології з географіями, арифметика, альгебра в асисті тригонометрії! І ніяких тобі — чи справді? — домашніх завдань! Хай живуть світова історія, світова література, світові мови! Гура-ра!!!

Останні вікна. Праворуч коридор, сірий просвіт у далині. Скнаре світло на зчесаних до блиску сходах, на брунатних поруччях. Зате «філологічний курятник» засліпив очі. Під білою стелею висіла жарівка й потоками розливала день по каскадах металу й по цеглі допотопної підлоги в схожому на підвал піддашші.

Тіні студентів над чотириповерховою прірвою на білій стіні нагадували оцупки для багаття. Але Віктор, стрункий чорнячок у білому вбранні, оббігав своїх майбутніх товаришів, бо треба було заглядати на номери аудиторій і прослідкувати за трьома дівчатами, зустрінутими на третьому поверсі, власне, на сходах.

Чорний сарафан, рясні рукави української блюзи і, на мить проглянув, пухкий профіль з копицею темнобурого волосся. Натомість на закрут сходів підійшла й торкнула пальцями брунатний струмок поруччя струнка і висока блондинка в окулярах. Прямо у юнака з-під ніг зірвалася й побігла нагору, на повороті зупинилася, потім знову заплигала вперед козуля в червоно-жовтій спідниці, в дитячій блюзочці з тісним рукавцем. А риси обличчя у неї, — дозрілої жінки. В очі впала гармонія основних елементів «портрета»: на рожевому сонці золото шкіри і несподіваний розмай, темний тютюн, от якого ростючого, он якого й колосистого волосся.

— Волосатого волосся! — посміхнувся юнак.

Остання пара дверей. Базар в коридорі залишився за плечима.

Українська блюза й вогняна спідниця звернули ліворуч, елегантний костюм в окулярах пішов праворуч.

Нумер тридцять п'ять... ліворуч!

Рама багатовимірною враження — низька кімната з двома подовгастими вікнами над багряно-білим колодезем університетського подвір'я. Нутро її — галявина сонця на брунатних партах, дрібних до середини аудиторії, а потім — амфітеатр на три чверті задньої стіни. Та осердя вражень — люди, нові, може, на ціле життя, друзі, товариші, приятелі. А ні, то, може, супротивники, досмертні вороги?!

На першій парті, навскіс від професорського столика, сіла на мілину густо приперчена ластовинням пампушка в українській блюзі. Посміхалася вона чомусь, що Вікторові дуже зрозуміле і в цю мить близьке-близьке. Думала напевне про щойно закінчену школу або згадала мрії про університет. На обличчі у неї розписано всю граматику душі, з правилами й винятками.

Не кремезна дівчина, а квітник жіночого лукавства по-під жуцями високих надій! З кожної алеї, з кожної стежки проглядають і дитяча довірливість, і топольки легковажності. Посеред квітника — справні на першій погляд клявіші розуму, здоровий глузд. Над усім цим світком став небом — настрої. Його величність настрої.

— Перша парта? — подумав Віктор. — Що за ясне розумові рішення!

Але його підземна течія почувань давно вже занесла в розріджений простір магнетного поля клясної кімнати: він, якщо ніяк забригався на хмари, волів... останню парту. Волів «ласти задніх».

Стовпица людей у кімнаті не передбачалося. Нікому не треба було дертися на лави під стелю. Студенти розсілися в перших рядах гуртами, в дальших поодиночі. В цілому: де густо, де пусто. По дві особи на обох перших лавах. На двох других і двох третіх по три зайнятих місця. Плюс, на п'ятій, одиначка: козуля в еспанській спідниці. Через пусту парту, спиною під амфітеатр, над проходом попід стіною. Віктор, несподівано для себе самого, підійшов до здивованої дівчини й запитав, чи можна біля неї сісти. Примусив таким чином посунутися. І відразу заговорив.

— От ми й побачимо зараз, що ми розуміємо по-німецькому.

— Ви знаєте розклад?

— Німецька фонетика, німецька розмова. Це дві пари лекцій. І пара—латинської мови... Філологи, одним словом!

— Нещастя! Я люблю читати...

— Бачу, що любите читати.

— Бачите? Та звідки, яким чином? Ну, ви знаєте...

— Що ж ви — як ваше ім'я, прізвище? — справді маєте мене за сліпого? Чи не шкільна це у вас звичка читати під час лекцій... на задній парті?!

— Мірра Ефрос.

— Віктор Лисенко, — і молодий чоловік першим підніс їй складену блюдечком долоню. Сусідка, наче карбованець на тарілку, кинула й свою тендітну ручку.

У кімнаті виринула довгов'яза й довгонога блондинка з англійської групи, Гільда Штаффенберг, і, пальцями блідої руки й носиком рихтуючи окуляри, назвала прізвище: Лисенко! Через п'ять хвилин, саме задзвонив дзвоник, Віктор повернувся з деканату й перед столом, біля таблиці на стіні, зачитав список «німців».

— А як ваше прізвище? — одноразово похопилося декілька голосів по-російському.

— Лисенко. Віктор Лисенко.

*

Під час перерви Мірра Ефрос не вийшла з-за парти знайомитися. Прикро стало на душі. Налякана складність завдань, зокрема, — незрозумілість граматичної термінології. Руки не здіймалися дошукуватися... Кряжі непотрібних їй знань... Німецька фонетика!.. Понад три десятки годин отакої жуйки!.. А вона любила західню літературу. Найбільше французьку. За основну мову мусила б узяти французьку, та злякалася повені праці. Крім того, Мірра боялася німців і Німеччини. Ненавиділа все німецьке.

— Лінощі, — просто підсумував її уболівання Віктор. Але признався, що його власний розрахунок подібний до її історії. Подібний ось чим: він теж, не дарма душа біснувалася й боліла, убоювався взятися, в основному, за англійську мову, вирішив удосконалювати німецьку й французьку. Він також і в думці не мав справжньої спеціалізації на філології. Мови для нього тільки мости, тільки струмент... Нарешті, як і Мірра, Віктор прангнув вивчити мови найекономнішим чином, — щоб вільний час віддати літературі.

Віктор, як на папері, розплянував свою майбутню творчість і роздумував над можливостями літературної праці для українського письменника й перекладача. Мірра писала російські вірші. Мріяла про Москву. Часом місяці жила, в думці, посеред Ленінграду. Проте залишилася з матір'ю, з батьком у рідному Києві.

Ані слова, жодного натяку, звичайно, про важливе, про найголовніше... Ані слова, жодного натяку, про різницю їхніх світів, про гірські системи їхніх національних і особистих історій або про мапи їхніх душ, візерунки смаку, наскрізь різні лінії крем'яних ідей, хвилясті височини прагнень.

Розмова першого дня. Розмова, як безпосереднє продовження мовчанки. Розмова як відламок таємниці. — Бездонним ровом самоти оточено особу й націю... Добре, якщо сонцем промережане небо людської доброзичливості часом засяє над ними.

Приємно говорити й виговоритися. Та безсумнівна насолода також від чітко проведеної межі відвертостей, від

вільно і гарно дотриманої міри розумного. Віктор не вдався до аналізу своїх сподівань від германо-романської філології, від своїх студій західньої літератури, культури. Не розповів про набридливий міраж, фата-моргану: перед ним — Німеччина, Франція, Італія, Європа, а за плечима — Україна. Решта світу для нього — чи справді? — черепашки дюн, пісок світової Сагари.

Біля дверей Віктора зупинили нові товариші. Першим простягнув руку Ахіллес. Дійсно, грек з оксамитними очима. Брови у нього теж оксамитні: стрічка від скроні до скроні, через перенісся. І щоки — оксамит, рожевий. Дивно високе чоло вбгано під напнуті морським вітром кучері.

— Ніколай Ніколаєв, — сказав по-російському.

— Невже ще й Ніколайович! — висловив припущення староста «німців».

— Уявіть собі, Ніколайович... — і юний велетенський Надозів'я легко прочитав і наступне, не висловлене співрозмовником запитання. Відповів на нього:

— Батько мій Ніколаєв, росіянин. Мати грекinya. Маріюпіль, одним словом!

— І ви вдалися в матір!

У супроводі «наплечників» з другої парти, підійшла українка в голубих колосках:

— Віра Ляшенко.

І зразу руки її гвардії:

— Тарас Лінницький.

— Ілько Дзюба.

— Тарас? От ще Ілько, я розумію, Тарас... Вирвати б йому півчуприни над лобом, наліпити вуса... А з вас хібащо Ілько!

Знявся гомеричний регіт. Огрядний і присадкуватий, Ілько міг трішки нагадати вже старого Шевченка, а Тарас Лінницький — вісімнадцятилітня очеретинка. Так і гнувся... без вітру. Так і розцвітав на сонці, так і гас... Від захвату, від збудження, від щастя — кохання «з першого погляду»? У нього розгулялися нерви і, здалося, тремтіли ребра, цокали зуби.

Загальне враження таке: розправте зморшки, передягніть, втихомирте... і перед вами українська ікона, кароокий святий.

Віра Ляшенко, кольнуло в серце, любила своє ім'я, своє прізвище. І любила, напевне, любов'ю рахитичною, химерною, хворою, свою мову. Навіть вимову: кожне слово в мить розмалювала кольоровими олівцями або вишила, кожне слово підкреслила райдугою.

Не міцна дівчина, не пружні щоки в ластовинні, не коштовна снага очей, не темний, майже чорний, ожеред волосся, а, в суті справи, дзеркало української душі. Хоч крутись, хоч вертись; портрет української нації! Наш у Віри розум, наша душа, наше серце. — І, певне, наша доля?!

Особиста вдача, багатство натури, мальовнича сага складних почувань, несподівані просвіти думки й клясична мозаїка слів все це щасливий збіг обставин. Знахідки. Випадки. А Віра Ляшенко — як страшно! яка відповідальність — людина фокус, людина тип.

Повз запорізьку січ у дверях кімнати черга тридцять п'ять пропливла пара київських панянок.

— Іван Федотов! — і з компанією поручкався тридцятилітній футболіст або боксер у тужурці залізничника.

— І сюрчок маєте при собі? Звідки ви такий — запитав Віктор.

— Донбас. А який я, власне? — по-кацапському акаючи відповів чоловік.

— Залізний.

Насторожилися щелепи доладного обличчя. Зачмихав іграшковий носик-кукушка. Масло хлюпнуло із світлокарих очей. Закипіло самолюбство. Світло денне заступив гриб хворобливої пихи. «Залізний?» Та добре, що залізний. Одначе виринули підозріння: не іржа, не мертвеччина, не простацтво, не дерево це... «залізо»?!

Федотов затанцював: «Чорнявий молодик... Звідки він? Українець він чи жид з українським прізвищем?!».

Федотова залишив Віктор у кімнаті, круглоголового колгоспника й земляка Дзюбу в дверях аудиторії, а в коридорі — киянку Віру Ляшенко. Тут він наткнувся на Гільду Штаффенберг. Через кілька кроків їм зустрілися панянки-одноклясниця, а біля деканату, над кліткою сходів, під лямпою, ще два юнаки з тридцять п'ятої. — До темного передпокою за французькими клясами, за Францією, заглянути не вдалося.

Манірна й вищепенена, проте й гарна, — ледь приховано жіночу кмітливість, жіночу сміливість і жіночу самовпевненість, Соня Бернштейн зупинила Віктора і навіть по-приятельськи взяла його за руку біля ліктя:

— Чекайте, та почекайте! Куди ви біжите! Нам більше некуда спешить, нам більше некого любить!.. Ми хочемо з вами поговорити насамоті...

Гомеричний сміх. Соня так от, *zierlich und manierlich*, визбирує сльози фіялкою й купоросним листком, намагається натягнути на копил занадто веселі й нахабні губи. Губи вишуканої форми, хоч і занадто м'ясисті: багряне м'ясо під неймовірно тонкою плівкою. І вусики. Чорні.

— Насамоті серед людей, — підтверджує Віктор.

— Насамоті серед людей? Назва книжки? Чиєї?

— Чому «гласеете»? Такої книжки я, справді, на писав!..

Соня показує Віктору зуби і мружить на одну його очі, темнобрунатні, в чорне, погрожує роздряпати йому обличчя і, додаток, покусати. Її заспокоює синьоока Нюра Віневська. Ноги хорта, як водорость, — руки. Шпички плечей. Миляна піна-шкіра. Гіркота на морквяних губах. Гак римського носа, попеляста хвиля, з закрутом, зачіски.

— Сміх крізь сльози! — думає Віктор. — А Соня просто сміх?!

У дверях, уже після дзвінка, Віктор і кругленький чепурун з картини італійського майстра, Яша Епштейн, дослухували монолог Лазаря Герінга про самовишкіл філолога, про методу вивчення мов. — Двадцятип'ятирічний дідусь у риженському піджаці, сам попелястий, сірий, по дві години в сеанс читав вголос, деклямував на чотирьох мовах світу. Згорблений коромислом, але заряджений на бойовий лад, він щоранку дерся на піддаштя комунального будинку, до своєї холодної взимку й гарячої влітку комірки...

Рот і маніра говорити у Лазаря Герінга прокурорські, судові. Жовті плями старої полуди на зелених очах. — У людині відчутні шалене перенапруження, потойбічна серйозність — пощо вона така? — й гістерія, переляк.

В тих самих черевиках жовтих, у картатих штанах дідуся зручно уміщувався, поруч гіпохондрика, велетень жидівського гумору. Що за гармонія абсолютна! Що за разючий контраст! — Самозречення й сумні очі, то м'який, то гострий жест, нарешті, — несподіване слово.

Лазар Герінг? — Лазар Чаплін, рижий філософ з Подолу!

Далі буде

З циклу „Пастух квітів“

Василь Голобородько

* * *

На вокзалі галас
транспаранти
квіти
от-от має з'явитися поїзд
на якому приїде той кого очікувано
Він вилазить вже на трибуну щоб привітати
дорогого гостя
помічаючи що поїзд уже зрівнявся
Але що це?
Поїзд не стишуючи швидкості
проїхав далі
залишивши його на трибуні
з роззявленим ротом для привітання
одного
бо наговп найшовся скоріше і розійшовся
Злазить
і йде кілька метрів услід поїздові
гадаючи що сталася прикра помилка
з боку приїжджаючого
і намагаючись допомогти йому
все виправити
Потім думає що поїзд і не мав тут спинятися
що вітати приїжджаючого мав зовсім не він
і що сьогодні зовсім не день прибуття

* * *

долання бар'єрів придуманих кимось
назвали боротьбою за краще майбутнє

радили спішити більше їх перескочити
щоб обрести свободу у боротьбі

Він тільки розпочав боротьбу
як хтось вирішив насміятися над Ним

познімав усі перешкоди на дорозі
і Йому не стало чого робити

Він ніде не знаходив більше бар'єрів
щоб боротися за своє визволення

39

* * *

називаємо вогнем не-вогонь
тішимося тим щоденно
молимося вогню що вмер
— птахи замовкли —

у кожного є світильник
але помиляємося
бо в жодному немає олії
— птахи відлетіли —

на кострище сходимося
щоб позичати іншим жар
але знаходимо попіл
— птахів не було —

* * *

замітай двері — не треба вікна
замітай дівчат — гарбузи хай
замітай вершників — коні хай
все буде простіше тоді
буде сміття більше
буде роботи довіку
а школи і тюрми замітати?
хай стоять
тюрма — це школа
а кожна школа схожа на тюрму
хай стоять

* * *

В той пізній час волога й морок
пліснявіють по глині, як з могил,
тоді не розбереш, де гори, а де море,
птахи злітають вгору скільки крил.

Збираються лякливо зорі у сузір'я,
вершини гір втопають в глибині,
у морі піднімаються коральові узгір'я,
каміння замовка в колодязі на дні.

А дехто сіті в темноті плете:
їм мерехтять в очах глибинних риб узори
уловів дивовижних сяйво золоте.

Отой схожий і отой,
і що з того боку, і котрий на другому,
бо всі вони любителі паперової музики:
з поважним виглядом займають місця у партері
і слідкують розумними очима
п'яністку, що на повному серйозі
виграє на роялі
намальованому на папері.
Вона довго виграє мелодію,
що робить схожими отого й отого,
і що з того боку, і котрий на другому.

Передруковано з книжки «Летюче віконце». Перша українська друкарня у Франції, Париж, 1970.

Про поезію І. Драча та В. Голобородька

Анатолій Макаров

ПСИХОЛОГІЧНІ ТЕНДЕНЦІЇ ЛІРИКИ

Перший спалах романтичної захопленості сучасною дійсністю минув. Поети якоюсь мірою справді оволоділи новою предметністю нашого індустріяльного й космічного віку, ввели її в свій образний лад. У свою чергу, читач завдяки поезії підучився естетично оцінювати чимало побутових і соціальних явищ свого життя. Він вже звик до вигляду супутників, синхрофазотронів, бетону й скла. І тепер він знову хоче бачити в поезії самого себе, а не якийсь безплотний дух.

Цей настроїй висловив у своєму відомому творі «Сучасність» В. Мисик:

Так, мабуть, і в часи Бояна
Квітчалася пора весняна,
І накрапали молоді дощі,
І хмари насували в Таращі,
І яструби за обрій углибали,
І дзвінко озивалися цимбали,
І в пралісах озера голубі
Вглядалися в небесну дивну ясність.
Все — як тоді. А де ж вона, сучасність?
Вона в найголовнішому: в тобі.

Вірш написаний у 1964 році, а в 1967 був опублікований у збірці «Чорнотроп» і сприйнятий критикою як одкровення. Особисто мені цей вірш здається і справедливим, і помилковим водночас. З одного боку, в ньому позначилося прагнення поставити в центр сучасної проблематики людину, її внутрішній світ, її історично-неповторну індивідуальність. Це — сильна й мудра сторона вірша. Але, з другого боку, хіба сьогодні «все — як тоді», «в часи Бояна»? І якщо це так, то який взагалі має смисл поняття сучасності навіть у тому пляні, в якому розуміє її В. Мисик. Очевидно, тут — полемічне перебільшення, помилкова гіперболя. Людина із сучасним комплексом переживань, із сучасною думою в голові на тлі пейзажу «часів Бояна»!.. Чому ж тоді не на тлі доісторичного пралісу з його архіоптериксами й деревоподібною папо-

Дві статті з збірки літературно-критичних нарисів «Розмаїття тенденцій» (Київ, 1969). Перша передрукована повністю, друга — скорочено.

роттю? Поет дещо механічно розділив єдине за своїм змістом поняття «сучасність», відмежував та ізолював психологічну проблематику від зовнішнього середовища, яке її породжує й живить.

Та зараз для нас важливе не суб'єктивне ліричне тло вірша, не полеміка автора з «шестидесятниками», а сама його ідея. Вона є конкретним свідченням появи певної психологічної тенденції, яка намагається зосередити увагу лірика на внутрішньому світі сучасної людини, шукає можливості відобразити все розмаїття життя, невичерпні його багатства через переживання конкретної індивідуальності.

На перший план висувається, таким чином, проблема поглибленої індивідуалізації ліричного переживання. Для сьогоденного поета важливо не тільки відобразити сам «дух» сучасності, а й показати його реальну плоть, висвітлити конкретні переживання конкретної людини. Говорячи «показати його реальну плоть», я маю на увазі не зовнішність ліричного героя, не його побут і обстановку життя. Я кажу про лірику й маю на увазі саме конкретні індивідуальні людські почуття й переживання.

Йдеться про створення нових реалістичних моделей ліричного світосприймання і, подруге, про нові можливості висвітлення в поезії тих сторін духового життя сучасної людини, які досі поети свідомо чи ненавмисне обходили. Сьогодні лірика впритул підійшла до людини й намагається зазирнути в глиб її душі, щоб роздивитися там усе — темні й світлі, явні й приховані закутки.

Першу спробу вийти із змалюваного вище конфлікту між психологічною глибиною, життєвою достовірністю й романтичною абстрактністю зробив свого часу В. Симоненко. Він висунув відому тепер усім тезу про «земне тяжіння» і запропонував компромісну лінію між абстрактною масштабністю «космічного» сприйняття й конкретним відчуттям соціальної актуальності. Він поетизував конкретних людей, їхні «земні» переживання. Наприклад, його вірш «Піч» (як і деякі інші твори) — зразок клясичного поєднання тих елементів, котрі в творчості інших поетів лишалися антагоністичними.

У В. Симоненкові молода українська поезія втратила живий приклад гармонійного руху від естетичного ідеалу сучасності до живої конкретності епохи.

Нова збірка Б. Олійника «Коло» також продемонструвала плідність відходу від абстрактного романтизму до «земної прози», до конкретних «земних» переживань. Це одне з розгалужень шляху, наміченого В. Симоненком. Щоправда, поет нерідко говорить на «архаїчному» шестидесятицькому жаргоні («аж поки вічна таїна могили не воздвигала запитальний знак», «біла сорочка здіймалась пророче»), та за його Платонами й Сократами, Помпеями й Парижами, галактиками й планетами, Олімптами й Буддами ховається живий ритм, серйозна думка, глибоке чуття. Лірика Б. Олійника цікава як спроба зв'язати поетичні досягнення шістдесятних

років з соціально-психологічною проблематикою сьогоднішнього дня. Тут старе примхливо й химерно переплітається з новим:

Таким і полишивсь мені навик,
 Отак іде з друзяками й понині —
 Веселий, мудрий, сивий чарівник
 З наївними зіницями дитини.
 Приходять думи на його чоло,
 Приходять друзі в гості, як на свято,
 І ластівки виводять ластів'яток
 У теплих гніздах стомлених долонь.

Хтось насторожі:

— Але це вже містика.

Ви бога робите із... комуніста!

Ми з вами не жартуємо, їй-бо...

Інакше реагувала на недоліки поезики шістдесятих років друга група поетів, серед яких передусім слід назвати В. Голобородька, М. Воробйова, І. Калинця, Ірину Жиленко, В. Кордуна, В. Калику, І. Гончара. На їхню творчість також справила вплив тенденція, що вимагає психологічної вірогідності ліричного світовідчуття. Їхня образна думка народжується в психологічних глибинах сприймання. Цілком занурені у свій внутрішній світ, поети намагаються відобразити в образах усі прані, усі відтінки своїх почуттів. Таким чином, дійсність розглядається виключно в її психологічному аспекті і, природно, аналізується психологічно.

Поети, які рухаються до досягнення життя через глибини ліричної самоаналізи, якоюсь мірою справді переборюють романтичну неточність і розпливчастість психологічних замальовок своїх попередників. Вони намагаються розкрити сам механізм духовного життя сучасної людини. Це виявляється або просто у виборі психологічної теми, або ж у підкреслено-психологічному способі розв'язання будь-якої іншої теми й проблеми. Таким чином, всюди, чи пишуть вони про свої особисті переживання, чи працюють над поетичним портретом людини, яка їх цікавить, — ці поети прагнуть домогтися насамперед психологічної глибини, «життєвості» кожного образу.

Тут ми зустрічаємося з надзвичайно тонкими психологічними замальовками, з такими докладно-точними спостереженнями над складними процесами ліричних переживань, з їх своєрідними й вибагливими течіями й переходом одне в одне, котрі раніше були доступні лише прозаїкам-новелістам:

Ти зараз сідаєш в автобус,
 З червоним бантом автобус,
 А я стою за столиком,
 І стіни шепочуть:
 — Пора... —

Натовп, як чорну кульку,
Тебе забира.
Через годину автобус,
Мабуть, побачить,
Як берегом я іду...

Коли ми говоримо «психологічна проза», то вірші, подібні цьому («Білий автобус» М. Воробйова), можна з повним правом назвати «психологічною лірикою»:

У присмерку дерева —
Зображення диму.
Пролетів листок —
Цигарка, запалена сонцем,
На сірій панелі.
Чи бачить це білий автобус?

Проте і в «земному тяжінні», і в «психологічній поезії» відбилась хоча й по-різному, але одна і та ж, провідна, на мій погляд, тенденція крайньої конкретизації ліричних переживань. Для цих поетів головною проблемою буття, головним предметом поезії стало буття самої свідомости, а ідеалом — зрощення в собі «людини», тобто особистости, всіх притаманих їй духовних якостей. Цей патос блискуче відтворював В. Симоненко, коли писав:

Ти знаєш, що ти людина.
Ти знаєш про це чи ні?
Усмішка твоя — єдина,
Мука твоя — єдина,
Очі твої — одні.
Більше тебе не буде.
Завтра на цій землі
Інші ходитимуть люди —
Добрі, ласкаві й злі.

Але неважко помітики, що, на відміну від багатьох своїх ровесників і вже сучасних поетів, В. Симоненко надавав поняттю «індивідуальність» певного соціального значення. Оте «бути самим собою» було для нього не лише природним правом, а, передусім, — моральним і, — значно ширше, — громадянським обов'язком. Навіть у цитованому вище вірші є дуже цікавий у цьому відношенні момент: ніби не довіряючи здатності читача відчувати тонкості поетичної синтакси, поет загострює саме імперативні інтонації, підкреслює моральний аспект теми: «Ти знаєш про це чи ні?» І це «знаєш чи ні?» тотожне гамлетівському «бути чи не бути»:

Бо ти на землі — людина,
І хочеш того чи ні —
Усмішка твоя — єдина,
Мука твоя — єдина.
Очі твої — одні.

Отже, — перед нами блискучий зразок психологізації соціальних мотивів поезії. Соціальні ці мотиви народжуються в глибинах індивідуальних ліричних переживань поета, і в той же час вони свідчать про органічний зв'язок поміж ідеологією та лірикою, уособлюють собою справжні перспективи й горизонти ліричної самоаналізи.

*

Проте новаторство нової тенденції, як на мій погляд, полягає не лише у підсиленні звучання традиційних психологічних мотивів лірики (що й само по собі цікаво), а, передусім, — у прагненні дійти до самих коренів, таємничих глибин свідомості сучасної людини. Поетів захоплюють можливості сучасної поезії перетворити всі підсвідомі враження у свідомі сприйняття.

І. Дзюба перший відзначив істотне зрушення української лірики у своїй статті про В. Голобородька («Дніпро», 1965, ч. 4) і вказав на новий, вельми складний спосіб поетичного освоєння дійсності, суть якого можна охарактеризувати так: шлях, який веде художника до єдиної мети мистецтва, — образне осмислення як внутрішньої, ідеальної, так і зовнішньої, реальної дійсності, — може проходити не тільки через сферу активного раціонального мислення, а й через пасивні, підсвідомі глибини сприйняття. Людина сприймає світ не в голому, чистому вигляді, а через складний комплекс своєї історично зформованої свідомості.

Критик писав: «... те поетичне світосприймання, яке умовно можна було б назвати сучасним „анімізмом“, одухотворенням природи з рівня сучасної людини, — здається дуже багатобачним, таким, що відповідає перспективам людської духовності (яка, певно, матиме поєднувати вищий розвиток інтелекту з вільнішим розкоріненням інтуїції)».

Так виглядає ситуація в теорії, але насправді практичні взаємини «рацію» й «інтуїцію» набагато складніші й суперечливіші. Покищо доводиться говорити не тільки про їхню співдружність, а й про боротьбу. В сучасній практиці нерідко раціональні моменти творчого мислення відступають на другий план, а на перший виходить уява й інтуїція. Інтуїтивна асоціативність, яка відіграла роллю і в поезії шістдесятих років, набуває поступово домінуючого становища в художньо-пізнавальному процесі. Й у віршах, і в своїх теоретичних виступах поети вперто підкреслюють думку про творчу всемогутність підсвідомості і якось зневажливо згадують про роллю раціонального начала в їхній праці. У передмові Д. Павличка до збірки поезій Б. І. Антонича є дуже цікаве й характерне з цієї точки зору місце: «Антонич каже, що мистецтво створюють „шал і розум“. Ніхто не доведе, що розум старший (!) у цьому, як ніхто не докаже супротивного». Отже, йдеться не про рівність і гармонійне поєднання двох начал, а про їх прихований антагонізм. Кількома рядками нижче Д. Павличко намагається навіть довести імператив-

ність інтуїції хоча б для творчості Антонича (супроти волі й визнання самого поета): «Нам здається, що розум свій Антонич затруднював більше справами підготовки словесного матеріалу для процесу творчості, ніж самим перебігом компонування твору... фантастичність образів сновидива може вийняти дещо причину випаровування Антоничевого слова у хвилину душевного приторку до нього. Словесна картина розвіюється, стає серпанком, що пом'якшує гостру фактуру предметів його поезії. Занотоване сновидиво — тільки так можна охрестити „Концерт” — один з найсильніших віршів Антонича. Тут співає колір світу, фарби переходять у звук, потім звук у світло, в сяйво днини, що приходить після ночі, ніби народжена з голосів ночі».

Ще один, цього разу вже курйозний епізод з практики сучасних «гонімь на розум». У передмові до «Нового життя» Данте І. Драч пише: «Уява — це здатність прикрашувати, розцвічувати, пригладжувати. Найбільша здатність уяви — це відтворення подоби життя у вигляді алегорії або персоніфікації. Фантазія ж — це дар творчий, інтуїтивний, спонтанний. Уява пластична, вона малює образ, це її кінцева ціль; фантазія діє всередині, зачіпаючи зовнішній бік лише для повнішого розкриття внутрішнього життя. Уява — це аналіза: чим більше вона намагається прикрашувати, малювати, тим більше вона віддаляється від суті, від того цілого, в чому — саме життя. Фантазія — це синтеза, яка кожним штрихом створює враження, почуття живої людини й її образ. Варто було наголосити на різниці між уявою і фантазією, бо здебільшого вважають ці поняття тотожними».

Читачеві, який знає, що «фантазія» і «уява» — це не два поняття, а всього лише два слова різного походження, що означають одне й те ж психічне явище, спочатку важко зрозуміти, чому поет з таким сарказмом обрешується на один синонім і з таким захопленням говорить про другий. Та все пояснюється дуже просто: поет неправильно вживає наукові терміни, і все ж він прекрасно уявляє те, що говорить. Тут порівнюються і протиставляються одне одному не фантазія й уява, а аналітичне (нездатне самостійно створити повноцінний художній образ) й інтуїтивно-асоціативне образне мислення. Точніше й науковіше думку І. Драча висловив ще в минулому столітті Рібо: «Можна, мені здається, вважати встановленим, що геніяльність чи принаймні багата образність залежить від підсвідомої (сублімінальної) уяви, а не від іншої, поверхової за своєю природою, такої, що швидко виснажується».

І. Драч підсвідомо відчув ту ідею, яку Рібо усвідомив і сформулював науково, в строго логічній формі. Це типовий приклад інтуїтивного сприйняття, не до кінця усвідомленої асоціації.

Вже сам цей курйозний випадок, крім бажання його винуватця, свідчить на користь тієї думки, що між свідомими й несвідомими моментами сприймання принципової різни-

ці немає, а їхнє протиставлення тільки збіднює наше поняття про них. Логічно уявити їх взаємозв'язаними ланками одного й того ж пізнавального процесу. Підсвідоме виражається в поведінці кожної людини у вигляді мимовільних прагнень, прояву «вроджених» смаків (тобто інстинктивних прихильностей), стихійних спалахів творчого фантазування. Чимало з цього багатого світу мимовільних переживань ми усвідомлюємо не одразу, а лише поступово. Образно кажучи, підсвідомість — це та комора, яка безвідмовно постачає продукти на кухню розуму. Коли її продукти вичерпаються, печі горітимуть марно.

Одна й та ж подія може бути сприйнята різними людьми по-різному: свідомо й підсвідомо. Це дуже влучно підмічав у своїх героях Л. Толстой.

«— Панове! — сказав він. — А Іван Ілліч помер...»

«Треба ж, помер: а я от ні», — подумав чи відчув кожен».

Л. Толстой як глибокий реаліст і психолог не міг думати й писати інакше. Якби його герої тільки «відчули» або тільки «подумали», повість «Смерть Івана Ілліча» багато що втратила б в психологічному розкритті внутрішнього світу людини.

Справді глибокий і правдивий художній твір може створити тільки той художник, котрий здатен яскраво відчувати те, що в дійсності перебуває ще на стадії «відчування», й виразно усвідомити те, що вже склалося в головах людей у чіткі поняття, тобто інтуїція і розум мають брати участь у процесі створення образу й композиції як рівноправні співавтори, не затушковуючи й не послаблюючи один одного. Тільки за таких умов підсвідомість здатна допомагати активно й глибоко осягати світ.

Розберемо докладно новий вірш В. Голобородька «Риплять хвіртки». У світовідчуванні поета, як уже відзначала критика, не абияку роллю відіграє одухотворення предметів. У його очах вони наділені якимись очевидними характеристиками, живуть, страждають, радіють. Тут стираються межі між живим і мертвим, розумним і нерозумним, все має свій дух, своє життя. У вірші «Риплять хвіртки» оживлені й наділені живими душами хвіртки шахтарського селища. У творі якогось іншого поета це було б просто умовним тропом, алегорією, але читачеві вірша В. Голобородька важко позбутися страхотливого враження, що так воно й є насправді.

У вірші В. Голобородька є такі інтонації, такі невловимі експресивні відтінки в образах, які пробуджують підсвідоме почуття чи то страху, чи то дивування перед уявною одухотвореністю мертвого й розумністю нерозумного предмета:

Ранками і поночі риплять хвіртки —
проводжають шахтарів до копальні,
їм шахтарі залишають останні потиски рук,

а за те вони риплять услід,
кому просто риплять,
а шахтареві вони говорять: «Повертайся...»
.

Ранками й поночі риплять хвіртки —
повертаються шахтарі з копальні,
тиснуть дерев'яні руки хвіртці,
а за те хвіртка їм услід: «Повернувся...»

Притуплююча тверезість, повільна мова, пророча інтонація, якась дивовижна переконливість, епічний спокій і незворушність повторів і, нарешті, — сам хрипкий голос хвіртки: «Повертайся... Повернувся...» — все це разом створює досить сильне відчуття реальності того, що насправді існує тільки в нашій фантазії.

Такий стан сприймання, справді, близький до того, який буває в сновидіннях. Світ наших твердих розумових уявлень лишився десь високо й далеко, ми поринаємо в романтичні сутінки підсвідомого, робимо перші непевні кроки в світі якоїсь іншої, інтуїтивної реальності. Звичний, по-побутовому знецінений світ сучасної людини, освітлений догораючим в нас вогнем анімістичної фантазії, раптом набуває своєї первісної, лякаючої людську уяву могутності, в усіх формах існування пробуджується таємниче, незалежне від волі людини життя, діяльність, рух. Світ постає перед нами в образах якогось фантастичного чи казкового видіння, сну.

Таким мені уявляється той комплекс ліричних переживань, який викликає в душі читача вірш Голобородька. Його образи глибоким корінням своїх асоціацій сягають у підкоркові глибини психологічних атавізмів, знайомих нам зі своїх власних снів чи по спогадах дитинства.

У практичному житті дорослої людини такий підкорковий атавізм, як анімізм, займає вельми незначне місце. Сучасна людина використовує тільки частину своїх можливостей сприймати й усвідомлювати навколишнє. Раціональне мислення розвинене в ній набагато сильніше, ніж асоціативно-образне.

Ми виразно усвідомлюємо, що камінь мертвий, мертва й річка, дерево не має свідомости, тварини не мають розуму. Ми в цьому переконані твердо й непохитно. Але що ж відбувається з нами, коли ми читаємо П. Тичину і коли він каже нам:

Скриплять і ридають дерева під вітром...
Чого? Болить серце чи доля їх гірка?
Чи давлять важкі, понурі хмари?
І плаче травиця сама при дорозі...
Що бачить у сні став глибокий, таємний?
Кому усміхаються рожі червоні?
А роси! Хто скаже, чиї вони сльози,
Таки дивні, чисті, мов перли коштовні!

Чому ми здатні все це серйозно слухати, абсолютно не звертаючи уваги на те, що майже все сказане поетом суперечить нашим науковим уявленням про світ? І навіть все це нам потрібно?

Мені здається, найправильніша відповідь полягає в теорії «образів наших втрат» М. Пришвіна: «Я думаю про мистецтво, що воно завжди дає нам образи наших особистих втрат, — як же інакше? Обов'язково я повинен полюбити щось, розлучитись, обірвати подружній політ і залікувати біль образами втраченого. Всі поети тому також починають співати про природу, бо втрачають природне багатство, пригаманне всім. Адже ми, люди, мільйони років рухаючись уперед, втрачали здатність плавати, літати чи сидіти, як листячко на черенках, прикріплене до могутнього стовбура дерева, чи повзати по тонких стебельцях рослин, хитаючись від вітру, кружляти в повітрі насіннєвим пушком, запилювати повітря спорами, — ми були всім і багато втратили такого гарного, що хотілося б мати знову».¹

Мистецтво задовольняє наше підсвідоме прагнення до повноти відчуття життя. Людина, яка в повсякденній практиці зайнята освоєнням якоїсь маленької, а часто й просто другорядної ділянки життя, прилучаючись до мистецтва, навчається ілюзорно панувати над усім світом, як дитина у грі, вона прилучається до того, що їй в дійсності недоступне. Їй стає зрозуміла й близька любов Ромео, хоч сама вона ще не зазнала її, гостра, кризова глибина переживань Гамлета, не зважаючи на те, що обставини її особистого життя й досі оберігають її від таких потрясінь, героїка пориву Седова чи тієї безіменної пралі, яку побачив Делякруа, коли вона гордим і сильним рухом підняла над барикадою падаючий прапор інсургентів. Коротше кажучи, мистецтво вчить нас відчувати й усвідомлювати життя в усій його повноті, воно стирає межі між професіями й віком, між минулим і сьогоденням. Воно мудре, проте його мудрість не схожа на професійну мудрість філософа. Якби, наприклад, ідея загальної закономірності явищ була б тільки інтелектуальною, філософською проблемою, то лірика набагато втратила б свою цінність для людини. Але в тому то й річ: нам треба не тільки осягнути, а й необхідно відчутти, пережити «розумність», глибокий смисл усього, що нас оточує. І тут нам на допомогу приходять мистецтво зі своїми «нелогічними», але щирими й внутрішньо правдивими «доказами», зі своїми дивними образами, в яких відбилися ще не усвідомлені, але яскраві почуття, ті асоціації, котрі можуть призвести до глибоких думок. Воно ніби знає чи вгадує, що багато чого ми осягнули не через свій особистий життєвий досвід, а лише абстрактним шляхом. Багато поколінь письменників, філософів, учених спостерігали, відчували, переживали й осмислювали те, що ми взяли й запозичили від них уже в готовому вигляді,

¹ М. Пришвін, Избранное, ОГИЗ, 1946, стор. 514.

у формі точних і містких умовиводів. Мистецтво змушує нас проробити цей шлях спочатку, з неясних переживань, інтуїтивних здогадок, з відчуття споріднености й близькості почуттів, уявлень та ідей, що асоціюються.

Цю закономірність можна наочно спостерігати у цитованому вірші В. Голобородька «Риплять хвіртки». Поет легко й енергійно пробудив у своєму читачеві ті емоції, котрі, мов викопні в ґрунті, коріняться під шаром активної свідомости. Адже навіть такі психологічні атавізми, як анімізм чи тотемізм, не зовсім умерли в сучасній людині і готові в будь-який момент відгукнутися дитині чи художникові, щоб змусити нас пережити й відчути всю мудрість і трагізм світу, ще яскравіше й виразніше усвідомити ту напружену духовну атмосферу, в котрій живе сучасна людина. Переживши все те, що запропонував нам пережити В. Голобородько в своєму вірші, ми можемо побудувати такий, наприклад, умовивід: подібно до того, як скульптура виражає абстрактні ідеї людини, прості побутові речі, зроблені її руками, відображають її повсякденні турботи й інтереси, вони є пасивним відображенням її соціального й інтимного життя. Їх можна назвати маленькими пам'ятниками «безіменних» людей, конкретними, незагальненими естетично образами їх внутрішнього світу.

До такої думки можна прийти й дуже складним шляхом вивчення теорії й історії етнографії. Але для цього ми потребували багато спеціальних знань, ми втратили б тоді чимало часу, а поет привів нас до ідеї найкоротшим і легким шляхом. Для цього він і обрав форму казково-фантастичного видіння, в якому підсвідомі атавістичні переживання відіграють чималу роль. У наш час студентів інколи навчають іноземних мов уві сні. Завдяки поетові ми досягнули одну з істин теорії і культури у стані, близькому до сновидіння.

А от вже історична зарисовка поета; так би мовити, живописне тло його сучасних спостережень:

Із штолень, із старих копалень
руки велетенські п'ялися вгору ночами,
заступали зорі і черевичок місяця,
бож то були шахтарські руки.
Руки шахтарів,
що втопили в глибоких копальнях,
руки хиталися, як дерева, перекинуті догори корінням,
а крони зелені голів уже білили кістками під землею.
О шахтарі-дерева, що ростуть догори корінням!
Ви нічого не родите, крім удовиних сліз.

Таким чином, перед нами приклад вельми доцільного й художньо-виправданого розширення комплексу ліричних емоцій за рахунок активного включення в нього деяких елементів підсвідомих переживань. Поет йшов до своїх образних узагальнень через глибини людської психіки, відшукав у своїй і читачевій душі глибоко приховані, але могутні творчі

ресурси, саме ті, котрими широко й сміливо користалися колись творці народних казок, пісень і балад, довіряючи первісній мудрості серця свого слухача і не боячись, що той, почувши від них щось, що зовні суперечить здоровому глуздові, втратить розум і паде в містику.

Є щось глибоко й органічно народне, навіть «фолкльорне» у його «нерозумних», «напівдитячих» поезіях:

Ось повертається вершник із списом,
охоронець нас — положливих кульбаб.
Коли дивлюся на вершника і бачу його —
значить, то я сам верхи повертаюсь.
Вершник гойдає у лівій руці
— у кошику з грибами —
солом'яні стріхи
і печеричку її хати.
Вершник зі списом
пізньої ночі виїжджає за гору.
Коли він уже за горою — його нема.
Тепер вершник вмиратиме за горою,
посічений шаблею гострою —
мені не буде навіть боляче,
і сорочка моя цілою буде.

Я навмисно розглядав «шахтарські» вірші В. Голобородька, щоб запитати в свого читача, — чи не здалося йому, що в цих химерних «фантастичних» творах побут людей отих, іноді безіменних шахтарських осель набув якоїсь особливої ваговитості, загальнолюдської значимості? Поет відчув його сенс, ритм, кольорит, відтворив його своєрідний дух. Химерність поезії й простота життєвої правди неповторним способом переплелися у цих віршах.

Може, моя сухувата раціоналістична аналіза заступила собою саму поезію. Завжди дуже важко витримати коментар у тій тональності, в якій написано самий художній твір. Хай читач сміливо перечитає вірші, — мені здається, що його власні спостереження матимуть дещо спільне з моїми.

Я ж відчуваю зараз потребу вдатися до зовсім не ліричного відступу від теми розмови, щоб звернутися до того читача, котрий, познайомившись з цією частиною статті, залишився невдоволений, навіть, може, й обурився. Так, я пишу про «інтуїтивні моменти» творчості, витлумачую деякі «підсвідомі враження» поета, згадую про стан творення й сприймання, «близький до сновидіння», про «ліричну самоаналізу». Час нам уже звикнути до подібних естетичних визначень, опанувати тим рівнем поглядів, якого досяг І. Франко у своїх «Секретах».

Можливо, в деяких визначеннях я помилюся, дещо висловив неточно, але я не помилюся в головному: про ці речі слід писати, якщо ми справді хочемо зрозуміти, що саме від-

бувається у «поетичних лябораторіях», які форми образного відтворення живої думки народжуються в хаосі десятків тисяч поетичних рядків, що видрукуються щорічно.

Наша критика таки відстає від художньої практики. Сьогодні ми не можемо правильно визначити й кваліфікувати навіть третину творчих процесів, які відбуваються в поезії. Критики ще не визначили багатьох понять, термінів, категорій, що безпомилково відбили б і пояснили суть сучасних шукань у галузі образного слова. Письменник і критик часом розмовляють різними мовами, розуміють один одного лише приблизно.

У матеріялах критичної дискусії, що велася на сторінках «Літературної України», неодноразово й цілком справедливо відзначалася безперспективність досить поширеної нині у критиці тенденції аналізувати лише формальні моменти художньої творчості. Проте, як мені здається, ті автори, що уболівають за «ідейну» критику, не завжди чітко й послідовно розмежовують формалістичну і справжню естетичну критику, яка покликана, — цитую К. Варналіса, — «проаналізувати прекрасне, знайти його особливу природу й функції, визначити його межі й взаємодію з іншими суспільними явищами». Як каже цей палкий прихильник естетичної критики, — «естетична доцільність — широко соціальна».¹

На жаль, наші критики часом демонструють досить примітивні уявлення про можливості та справжню соціальну функцію естетичної критики. У деяких дискусійних матеріялах можна відчувати певне невдоволення з приводу потягу критиків до широких естетичних суджень, їхнього намагання осмислити літературний твір всебічно, як явище мистецтва певної доби, певних художніх настроїв. Як на мій погляд, критик, котрий не вважає за потрібне ретельно й всебічно розглянути форму твору, визначити конкретно соціально-психологічну природу його художньої умовності, ніколи не зможе правильно витлумачити, а часом навіть збагнути його зміст. Літературі нашої доби притаманна висока умовність форми, яскрава лірично-суб'єктивна експресивність образного відтворення ідей. Лише справжня естетична критика здатна подолати обмеженість примітивного соціологізму й формалізму, проаналізувати художній твір, як конкретну, образну форму суспільної ідеології, живим оком бачити у формі певну формулу духу митця, знаходити «життєву правду» там, де вона справді існує.

Отже, хай критика не забуває про життя, поважає його запити, але в той же час, — хай вона поспішає за мистецтвом, бо якщо відстане, то кому й навіщо буде вона взагалі потрібна?!

¹ К. Варналіс, Естетика — критика, Издательство иностранной литературы, М., 1961, стор. 221.

У новій книжці І. Драча «Баляди буднів» («Радянський письменник», 1967) знову пізнаємо насмішкуватий, сміливий і атакуючий патос поета. Як Самсон з філістимлянами, поет воює із своїми літературними недругами впівсили, жартуючи, зі сміхом. Почуття своєї правоти й певности в собі не дозволяє йому навіть розгніватись як слід. Ось звідки стільки поезії в звичайному сатиричному вірші. І. Драчу ніколи сперечатися, він хоче писати, творити, переконувати не лише запечеченням, а й творенням, силою й тонкою виразністю свого голосу, невимушеною грою уяви, незворушною поетичністю ліричної фантазії, котру не бентежить навіть задушлива й «суєтна» атмосфера сатири. Ось кілька уривків із своєрідної ліричної сатири «Баляда про скромність»:

— Не вистачає йому скромности! —
Кричало круг мене голодне кодро
Скромних графоманів і чесних заробітчан.
— Так, трохи не вистачає йому скромности! —
Великодушно погодились поважні дяді,
Поблажливо дивлячись з критичних Говерль.

І поет великодушно погоджується познайомитися із «скромністю» «скромних графоманів і чесних заробітчан». Фантазія підказує йому правильну адресу:

В кімнату ввійшов —
і остовтів, подивований:
П'яне опасисте бабисько
лежить на дивані,
І смочче цигарку, і зирить
презирливо скоса.

Тут поетові робити нічого. Чужа скромність йому не підходить. Треба шукати свою. Він не втрачає самовладання, не впадає в реторику, не прокладає, не лихословить. Скромність моралізатора його не влаштовує. Він — поет, і його скромність має бути творчою, поетичною. Вона повинна втілитися не в реториці, а в поетичних образах. Скромність художника полягає в умінні не виходити за межі своїх творчих завдань, не повчати, а ділитися добром і любов'ю своєї душі. Художник шукає життєву правду, а знаходить музу, надхнення, ніжність:

Не стукаючи, ввірвався:
Стоїть дівча наполохане,
смочке зорю-карамельку,
Русу косу розплітає,
вронивши приколки долі...

У цьому, підкреслюємо, ранньому і раніше не друкованому вірші І. Драча висловлено творчий ідеал, завдяки яко-

му поет встиг уже багато зробити для сучасної української поезії.

Нам здається, що його можна зформулювати так: художник має доводити свою правоту не декляраціями, а ділом, усією своєю художньою практикою, образно кажучи — творчою полемікою. У мистецтві перемагає талант, та ідея, що сприяє його розвитку, сприяє творчості. Лірика — це форма прихованої ідейної полеміки.

Лірика Драча зросла з полеміки й зберегла в собі сміливу, атакуючу полемічність. Ось, наприклад, вірш, присвячений В. Симоненкові:

Син мужицький. Золоте коріння.
 Одчайдушна блискавка брови,
 Спалах — і холуйське павутиння
 Запалив пожаром голови.
 На пожежі — стільки тих пожежників,
 Стільки обережних обережників,
 Стільки безголої води,
 Смерте, чорну руку одведи!
 Пахне сонцем наше грішне небо,
 В сонці — твоє полум'я руде.
 Всі ми прийдем на той світ, до тебе,
 Тільки Україна хай не йде!

Успіх і воістину феєрично-стрімливий розвиток поезії І. Драча обумовлені близькістю її художнього патосу до самої природи його естетичних переживань. Поет володіє мистецтвом візуального образу такою ж мірою, як і музичного. Раціоналізм та інтуїтивність близькі йому однаково. Все це в нього є, вірніше, всім цим він користується в міру потреби. Але суть не в цих, природних чи вироблених, мимовільних чи продуманих властивостях його віршів. Основною й незмінною естетичною якістю Драчевої поезії є її звукова експресія, евфонічна виразність. Поет пише свою полемічну лірику «вголос», він зацікавлений не в читачеві, а в слухачеві. Прекрасне народжується в звучанні його вірша. Воно втілюється не так у зоровому, як у слуховому (і при цьому — не в мелодичному, а в симфонічному) образі. І. Драч часто виявляє цілковиту байдужість до зорового боку образу, його надхнення часто пробуджує те, від чого справжній кольорист просто одвернувся б. «Затятий пилюган палив пожухлі стерні». Тут світ почутий, усвідомлений симфонічно й знову втілений у звуки, але цього разу — в особливі звуки, звуки слів.

Естетична природа творчості І. Драча зосереджена в галузі звукової експресії, його художній патос — у ліричному полемізмі, прихованому «сократизмі» його стилю. Таке поетичне мистецтво споріднене з ораторським.

Читач завжди з недовірою ставиться до надто різких змін у стилі й загальному патосові улюбленого письменника. Така консервативність цілком природна, вона заснована на боязні невідшкодованих і незамінних втрат, хоча, звісно,

е в ній і певна частка недовіри до «береженого» автора. Нову збірку І. Драча не можна читати без цього почуття втрати... Вона вся — як зустріч і розлука. Вона — мов остання зустріч з колишнім, знайомим нам поетом.

Знайомі інтонації все ще звучать, спалахують то тут, то там, але їх уже обмалъ. Якись нові звуки, образи й настрої починають поступово сповнювати вірші І. Драча. В деяких з нами розмовляє вже якась незнайома людина. Її голос глухий, незвичний, йому бракує колишньої виразної гнучкості й звучності:

Офіціантки тверезі,
Проїжджі тузи надуті.
Трактористи в мазуті.
Районний автоінспектор
Звіряє горілчаний спектр.
Старий перукар Соломон
Чавить торішній лимон...

Інколи в образах залишає свій слід не лірична схвильованість, а працездатна апатія. Що лишилося від колишнього Драча в цих одноманітних тропях, у цьому монотонному, глухому, придушеному напівпрозаїчним ритмом голосі?

Я ще не знаю, яка на запах Чеснота,
Я ще не знаю, яка на смак Підлість,
Якого кольору Заздрість,
якого виміру Смута.
Яка засолена Туга,
яка незглибима Любов,
Яка синьоока Щирість,
яка мерхтлива Підступність,
Я ще все розкладу по полицях,
Та все ж, поки я виросту,
зробіть щось таке на світі,
Щоб ніколи не заплонувати
очей від Страху.

Думка, звичайно, цікава, але так неквапливо, багатослівно, «навпомацки» поети пишуть тільки тоді, коли не чують свого власного вірша, коли ними опановує наївна віра в значимість прописних літер на початку таких слів, як «чеснота», «підлість», «любов» і т. п. Монотонний і в'ялий вірш ніяк не може виражати ні ліричної схвильованості, ні дитячої замисленості, як би сильно не хотів цього автор.

Раніше світ у ліриці І. Драча був і драматичним, і суперечливим, і жорстоким, але незмінно — ще й прекрасним. Думки й почуття поета, як ми вже відзначили, йшли від заперечення до утвердження. Читаючи ж «Баляду творчості», з подивом помічаєш, що світ викликає в поетовій душі вже не захоплення і гнів, як колись, а швидше почуття бридливості, з яким він дивиться на «гидкі його одежі» і «бридкі усяди».

Жива й трепетна плоть життя не надихає його. Йому здається, що сама природа зліплена з якоїсь в'ялої й холодної глини:

То ж тільки глина є —
ще все на світі голо,
То ж тільки глина є —
людини ще нема.

Поет звертається до скульптора Теодозії Бриж, котрій і присвячена ця балада, з важкою й безрадісною, як зідхання, фразою: «Сприймати світ всерйоз — твоя тяжка повинність».

Так, важко, майже неможливо сприймати всерйоз, як щось гідне уваги й надхнення, те, що, по суті, нічим не відрізняється від в'язкої, аморфної й мертвої грудки землі.

Повноцінна творчість тільки з почуття огиди не народжується, а надхнення живе далеко від бридливості. І все таки поет закликає творити. Але навіщо? Для кого творити в пустелі? Заради власного задоволення, в силу якоїсь фатальної необхідності? І в цьому аспекті поет не піднімається вище свого примхливого настрою («Твій моцартівський дим хай смалить самота») і досить банального й одіозного протиставлення мудрости творця і так званої «юрми»:

Знай сити міру зла й добра, веселий голод,
Спізнай усе, як є, і хай сопе юрма...

Отже, з нами говорить уже не надхнений новими ідеями, образами, темами поет, а бридливий скептик, під холодним поглядом якого світ стає сірим і нудним (або, як каже І. Драч, — «гидким», «бридким»), а творчість у силу всіх цих обставин — не надхненням, а лише «тяжкою повинністю» художника.

«Балада про творчість», звісно, полемічний твір, але його полемічність має досить дивний характер: у цьому вірші, крім байдужої бридливості до «юрми» і традиційних джерел надхнення, крім загальних слів про «добро» і «зло», ми не знаходимо нічого більш-менш подібного до якоїсь творчої ідеї. Полемічність ніби відшарувалася від творчости, втратила свою естетичну спорідненість з надхненням, з художнім прозрінням ідеалу.

Щоб переконатись у цьому, можна порівняти також «Баладу про скромність», про яку йшлося на початку статті, і відносно новіший вірш — «Саркастичне». Вони написані фактично на одну тему, проте останній набагато бідніший за звучанням. Поезії тут менше, образи прямолінійні й одноманітні, а сама «викривальність» гола, як кулак. Інакше кажучи, публіцистичне начало в цьому творі майже відшарувалося від художнього, втратило ту ліричну багатогранність і узагальненість, які виявилися і в «Баладі про скромність», і в «Крилах», і в «Баладі про острів Антораж».

Напів-Соломони, напівбезголові —
Карбованця довгого щирі боже!..

Це загальна характеристика критикованих. Їхню поведінку автор змальовує справді саркастично, проте з допомогою досить банальних сатиричних прийомів. Голос поета втрапив колишню соковитість і гнучкість, в його фразах з'явилася якась неприродна сухість і грубувата незугарність:

Сам возлежить за кермом, як бонза,
Його просякла ген по черево бронза.
Другий духовним конкістадором
Зад свій везучи, просяк мажором,
А третє, нещасне, з бездарності хижє,
Передній машині багажничок лижє...
Таке приснитися чи то привидиться —
Перевертаються кості і в Самовидця.

Мужність велетня, який споглядав чад життя з озонних вершин надхнення і постійно бачив перед собою далекі соняшно-голубі обрії, творча незворушність олімпійця, котрому так хотілося писати, співати, творити і котрий не в змозі був навіть розсердитись на вузькість і косність поглядів своїх літературних недругів, — усі ці прекрасні, рідкісні й гуманні якості, здається, вже не властиві нинішньому умонастроєві поета. І тут у Драча вже не дотепи, а лайка, бридливий сарказм заглушив у його образах ліричну переконливість, позбавив їх артистичного блиску уявлень.

Ще більше відшарування полемічного сарказму від творчости виявилось у вірші «Ідея фікс». Великий художник руйнує фікції задля того, щоб відкривати справжні ідеали. Йому чужа самоцінність саркастичного заперечення. Його критична «скромність» знаходить свій прояв у творчому, новаторському полемізмі. У поезії І. Драча ми бачимо щось інше. Натякаючи, очевидно, на ідею безсмертя людини, її творчости, цивілізації:

Така вона, ідея фікс —
Знайти канал сучасний Стікс,
В якому хвиленьки чумні
Ковтають тисячі човнів...
Така ідея! Ну й чудна!
Ще й висушить канал до дна! —

поет якось надто легко й прямолінійно протиставить їй реальний світ людських ілюзій:

Анахорети й сибарити,
Громили, бевзі й ерудити —
Зроста в розсаднику людей
Квітуче марево ідей.

Гордовито піднявшись над «розсадником людей», поет іронічно позирає вниз:

Біжать, скавчять, як цуценята,
Ідеї — фікси й фіксенята...

Безрадісна картина. І вже просто приголомшують останні слова автора, що долетіли до нашого слуху із скептичних вершин:

Клянуся Стіксом: між людей
Нема вже кращої з ідей.

Дуже дивно жартує поет. Ніби він пройшов курс приватних уроків у самого Мефістофеля. Скептичний сарказм, погляд на навколишнє згори вниз, напівжартівливе ставлення до серйозних речей... Чи не забагато це для одного, хай навіть і вельми талановитого поета, а тим більше — для автора прекрасної «Баяди про скромність»?

У новій збірці Драча відшарування полемічного й творчого принципів позначилося й на ідейності, і на художньому рівні деяких вміщених тут віршів. Його саркастичний критицизм виявляє тенденцію до зростання за рахунок творчої самокритичності.

Тільки цим і можна пояснити появу в збірці циклу «Баяд з криниць фолкльору». Думається, що І. Драчеві просто не варто ізолювати, вичленювати ті чи інші елементи з свого творчого процесу, об'єднувати їх разом як особливі, «фолкльорні», й будувати потьомкінські села за квітами магістралей своєї поезії. Народність — невіддільний елемент творчості І. Драча, вона ввійшла в плоть і кров його поезії. Йі тому нам здається, що в двох рядках «Баяди про жайворонків» її більше, ніж в усьому циклі «Баяд з криниць фолкльору».

Кожен — летючий пророк у сірій куфайці
Мордувався у співі...

Тут народність природна, тобто її тут рівно стільки, скільки в самому поеті, в його пам'яті, побуті, звичках і образі думки залишив народ свого життєвого досвіду, своєї віри в «пророків у сірих куфайках» і своєї ж пристрасти до точного, свіжого й несподіваного слова: «мордувався у співі». Це грубість простоти, природности й одвічної новизни народної мови. Драчеві не потрібно імітувати чи наслідувати, щоб бути «народним». Для цього йому досить тільки творити, писати по-своєму і про своє. У справжній творчості народні й національні якості виявляються автоматично, незалежно від волі художника. І навпаки, всяка імітація — ворожа народності як творчості, як культурі мислення, що рухається й розвивається.

Творчість Драча може служити взірцем живого й рухливого зв'язку двох взаємонеподільних — народної й національної — частин єдиної української культури. Тому дивно бачити в збірці поета, який нехай навіть з «необхідности», але все ж так чи інакше «сприймає світ всерйоз», вірші, де сучасний народний фолкльор подається у вигляді цікавої

архаїчної диковинки, у вигляді якогось мегалозавра, котрий чудом уник впливу нового клімату, нових умов життя. Захопившись, І. Драч забуває не тільки про існування сучасного, живого й гостроактуального фолкльору, а й про свою чорну мефістофельську тогу. Несподівано він заусміхався, солодко склав свої гірко-скептичні вуста й заговорив з нами так, як говорять з малюками:

— Господаре, господароньку,
відтвори воротонька!
— Хто воріт кличе?
— Яронька Веснонька!
— Ой зелена Веснонько
в руганім віноньку,
У кожній квітоньці —
по золотій бджілоньці.
— А на чім же ти сидиш?
— На золотім крісечку,
В небесі посаджена,
хмароньками обгороджена.
— А чим же ти граєш?
— Золотим яблучком,
Ой не золотим яблучком —
золотим сонечком.

У цьому вірші все «несерйозно», самі лиш дієслова, як голі дуби в зеленому травневому гаю, серйозні й тверезі.

В іншій баладі поет виявив велике мистецтво, щоб вивести своє дієслово з його колишньої потужної барочної стихії, змусити його влитися в пасторально-грайливий ритм «Балади про мою дівчину» й легкими оманливими штришками підмалювувати жартівливо-пікантний портрет чарівної пейзажки двадцятого століття. У тих випадках, коли до слова не можна припасувати суфікса-квіточки, автор вживає шовкові стрічки алітерацій («рівняли брівоньку та й під шнурівоньку»). Ось зразок примхливо-двозначного стилю рококо нашого часу:

Ой ти дівчинонько,
моя вір'янонько,
У тебе личенко —
рум'яне яблучко.
А твої вустоньки, а твої
губоньки —
Звелись пелюстонько з вогнем
докупоньки.

Та викликає подив не лише те, як пише поет, але й про що він пише, про що думає, дивлячись на те «личенко». Яким же воно має бути насправді, якщо під час його «споглядання», крім пікантних двозначностей, нічого не спадає на думку навіть у такого складно-асоціативного поета, як І. Драч.

Ой не так вустоньки,
 як тільки ти сама.
 Як на бумазі вся перцем писана.
 Писали ж, радили в темнаві
 ноченьки,
 Списали, зладили хупаві оченьки.
 ... Ой малювали влад ті малярове,
 Намалювали вряд тонюні брови.
 А вже при соненьку, при жайворіненьку
 Рівняли брівоньку та й під шнурівоньку.
 Аж надривалися з того старання,
 Це моя дівчина — кажу зарання...

Звичайно, кожен знаходить те, що шукає, хоча додамо, — ми не поділяємо захоплення автора його новою «знахідкою», бож встигли на художніх виставках зазнати хвилюючих чарів фотогенічних доярок В. Зарецького. Та й у поезії прайливі пейзажи є вже одіозним анахронізмом.

Мабуть, це відчуває й сам поет і тому намагається «модернізувати» грюзовських пейзажів у сучасних вамп-пастишок. Це йому вдається зробити за допомогою грайливого чергування літер «а» та «е» у дуже далеких одне від одного за змістом словах «Лада» і «Леда»:

Ой чи то я Леда, чи то я Лада,
 Аж на мене біл лебедик з небесонька пада.
 Пада він та й пада, впада до упаду,
 Ой на Леду білопінну, ой на білу Ладу.
 Ой чи пінна Леда, ой чи панна Лада,
 Аж на мене чорен лебідь з хмаровища пада.
 Пада, паднем пада, не впиняє лету,
 Ой на Ладу білопінну, ой на білу Леду.
 Білоперса Леда, снігоперса Лада,
 Ой чорнявич чи білявич зі мною ізвлада.

Героїні Драчевого циклу «Жінка і море», на наш погляд, надто багато роздумують над фатальним для них запитанням: «Ой чи то я Леда, ой чи то я Лада?» Такі розумові зусилля гідні кращого застосування. Вони вчинили б набагато розсудливіше, якби прислухалися до поради самого поета твердо глянути в очі життю, не забувати його суворой правди.

Серце інколи озирається —
 Воно мусить заплющити очі,
 Коли дивиться через плече,
 Серце мусить злякатися шляху,
 Того давнього, одшумілого,
 Бо за спиною лиш солончак,
 Бо за спиною сиза нікчемність
 І розстріляна скрипка в крові,
 Та й не скрипка — надія на скрипку.

Шляхи «білоперсої Леди» й «снігоперсої Лади» вже неодноразово перехрещувались у мистецтві. Давня література знала чимало подібних метаморфоз.

Та навряд чи викличе захоплення в сучасного читача реставрація теми перетворення людей у тварин, хай навіть таких, як «карий кінь», який у «Баляді двох коней» І. Драча читав напам'ять лошиці «Історію кавалера де Гріє і Манон Леско» абата Прево, а в дивній «Хроніці одного білого дня» — «настукав... фугу Баха до-мінор на її рожевих нігтях». Твариноподібність у наш і без того суперечливий вік явно не має популярності в культурної людини. І тому сьогодні поет навряд чи може розраховувати на серйозний, а не скандальний успіх, з'являючися перед своїми читачами в компанії «волоокої томної Юнни», «хижачки юної із підпільного зібрання „Розвеселий дармоїд”», абож самозабутньо запрошуючи їх помилуватись, наприклад, на «ніжки її, два засмагли човники, дві золоті мелодії з десятком варіацій... пахучі два струмки, дві полохливі сарни», абож оспівуючи іншу «жіночо несамовиту» істоту:

Біле кермо кусала білесенькими
зубами, зубами,
Біла блюзочка рвалася
в нетерпінні, в піні —
І розуміюче (що ти поробиш з бабами!)
Хекав пес десь на задньому на сидінні.

На нашу думку, поетичний несмак таких пасажів здатний, крім усього іншого, викликати ще й недовіру читача до культурного рівня автора. Звернімося до порівняння.

Пікассо, як і Драч, теж схильний до уподібнень, матеріал для яких він знаходить у світі природи. Але при всьому тому фавни Пікассо людиноподібні. Художник дивиться на природу гуманними очима, він бачить у тварині людське начало й поетизує його. Так відбивається в мистецтві вплив культури на природу, торжество гуманності й людяности в світі.

Інша тенденція проявляється в еротичній ліриці І. Драча. «Таємницю буття» він вбачає «в німій еротичній пожежі», її уособлює «предківський вихор — тяжкий в безсоромності». Кохання як вияв свідомости й культури його не цікавить. Природа й людина уподібнюються тільки в пристрасті. В ній виявляється їхня спорідненість:

Чи вона має крутити гула-гуп
перед кривавим Шашликом
Ніжно-сизими сочистими
кільцями-обручами
На срібному тілі грузинського
князя Шамгура...
Починається золота агонія
передсмертного Стриптиза:
Вона скидає свою золотаву шубку,
Вона скидає свій золотавий
лискучий светр,
Вона скидає свою золотисту
ніжну суконьку,

Вона скидає свою золотісіньку
 льолю-лушпиньку
 І, оголена, біла, плаче
 од звалтованої цноти,
 Вона — золота цибулина
 з маминого городу,
 Вона золота весталка з храму
 таємниці Буття,
 Зібгана в золотавий кулачок
 переляку.

Зрозуміло, при такій тенденції взаємоуподібнення людини і природи погляд на світ позбавляється відтінку гуманности, котрий є, по суті, свідченням культурности того чи іншого автора.

Ми не будемо докладно аналізувати ні циклу «Жінка та море», ні «Баяди золотої цибулі», ні «Дивної хроніки одного білого дня» зовсім не через те, що побоюємось одержати візу на черговий з'їзд «Армії спасіння», а з почуття глибокої поваги до І. Драча як автора післямови до Дантового «Нового життя», де він писав: «Історія любови в Італії за тисячоліття йде від знаменитої Розамунди, доньки VI століття, що любить убивцю свого батька й дядька Альбоїна: охоплена пристрасстю, вона стає його дружиною і з черепа батька, як з келиха, п'є за здоров'я мужа. І вже далеко після Данте — з XVI століття — гуде кривава слава про Люкрецію Борджа. А над усім цим кривавим чадом — фіялковий запах образу Беатріче, і тяжко повірити, що цей запах витворений з нічого суворим співцем її: ні, він належав одній з найчарівніших жінок світу...»

Отже, в багатьох місцях своєї нової збірки І. Драч істотно відійшов од тих принципів, які зробили його лірику помітним явищем сучасної української поезії. На нашу думку, поет сьогодні явно недооцінює ролі того творчого, новаторського полемізму, який дозволив йому раніше успішно йти від заперечення до утвердження. Новопридбаний саркастичний скептицизм значно применшив його творчі можливості, а частково розвинувся за рахунок самокритичности, що призвело, в свою чергу, до цілого ряду досить поверхових експериментів у галузі аналізу «Таємниць буття». Ми в принципі не заперечуємо важливості й актуальности розкриття поезією ще не освітлених нашим мистецтвом сторін внутрішньої, індивідуальної й глибокоінтимної сфери людського життя, але водночас вважаємо, що вони вимагають глибшого, філософськи й соціально узагальненого підходу до себе, ніж той, який продемонстрував поет у своїй новій збірці. Більше того, гадаємо, І. Драч впритул підійшов до тих тем і проблем. У цій сфері, можливо, навіть і полягає одна з найперспективніших ліній його творчости. І ми певні, що поетові вдасться з'єднати воедино гостру соціальну значимість своїх колишніх шукань з новою індивідуально-психологічною проблематикою.

Присмерк реалізму

Еммануїл Райс

Цю статтю можна було б назвати й так: «Пощо реалізм?» І дійсно — кому він потрібен? І для чого?

На ці питання напевно скажуть мені, що користь не критерій для мистецтва, що реалізм, можливо, й не потрібен, але чи більше потрібні «Іліяда» або «Король Лір». Вимоги практичної корисності знижують мистецтво, яке в більшій мірі є метою, ніж засобом.

Але саме тому я й проти реалізму: він — не безкорисний і не існує сам для себе, він тільки прикидається мистецтвом для якоїсь іншої мети, яку не завжди відверто й охоче висловлюють.

Найбільші явища світової літератури — Біблія, «Месневі» Джелаледдіна Румі, Гомер, Есхіл, Люкрецій, Шекспір, Гете, Дікінсон, Норвід, Бодлер, Андрей Белий, Кавафис — нічого спільного з реалізмом не мають.

Не випадково Біблія осудила як гріх саме реалізм, тобто відтворення в камені, на полотні чи папері уже існуючого. Воно — безплідне, воно свідчить про брак уяви і творчої здібності. Воно — плягіят у природи. І чим відтворення точніше, тобто реалістичніше, тим воно мертвіше, беззмістовніше, непотрібніше.

Межа реалізму — це фотографія і розклад руху потятів.

Звичайно, і фотографія може бути й буває мистецтвом, але при певній умові відчуження зображуваного від дійсності, відходу від безпосередньої, безликої віддачі вже існуючого. Мистецтво фотографії — це вміння бачити світ поновому, бачити предмет поза його звичним контекстом.

Першою стадією реалізму був клясицизм, тобто зубожіння духовної моці античного світу, втрата тих людських першнів, без яких неможливе ніяке мистецтво.

Уже Оскар Вайлд говорив, що клясики — це письменники, яких усі хвалять, але ніхто не читає. Вони й є справжні реакціонери: вони або виправдують існуюче зло, або, не зважаючи на нього, намагаються показати товар лицем, маскуючи темні сторони дійсності і перебільшуючи втішні до очевидної несумлінності. Така вся прецька скульптура, починаючи з доби Фідія й Перікла, і весь західноєвропейський живопис ренесансу й барокко.

Клясицизм звичайно проголошує непотрібність або неможливість боротьби проти пануючого в світі зла, абож, всу-

переч очевидності протилежного, намагається переконати нас у конечності перемоги добра і покари зла.

Увага клясицизму зосереджена головним чином на так званій «досконалості», головне ніби на «досконалості» тіла фізично здорових індивідів, тобто на тупому самовдоволенні дуже небагатьох. При цьому мовчазно підтримується непорозуміння між вибором вродливих натурників і красою пластичних форм, творених мистцем.

Переважає більшість людей ставиться до клясицизму більш ніж байдуже, але боїться в цьому признаватися з уваги на наявність якогось своєрідного інтелектуального терору: сумніви в якостях клясичних творів вважаються ознакою некультурності. На цьому головним чином і тримається репутація таких мистців, як Піндар, Фідій, Вергілій, Рафаель, Корнель, Мольєр, Вольтєр, Руссо, Лев Толстой, — у найліпшому випадкові дуже нерівних, а то й явно роздмуханих.

«Олімпійський спокій» Гете — одна з таких підтримуваних клясицизмом і побудованих на невігластві казок, яка розсипається без решти при більш уважному розгляді його життя і менш «парадних» виявів його творчості: не доведених до ладу при житті рукописних нотаток, щоденників, листування і розмов з людьми, менше обмеженими, ніж Еккерман. На цьому матеріалі підноситься головним чином Гетє-філософ, можливо, найбільший з усіх, гідна оцінка якого лишається покищо справою майбутнього.

Тоді, поруч з інтуїцією карколомної, далеко не «клясично безтурботної» глибини, відкривається нам моторошний і жалогідний другий бік його придворних діл, в суті речі його щоденного хліба, заради якого він офірував багато такого, чого офірувати не належало; воно надто красномовно, хоч і посередньо виявило себе в «Торквато Тассо», екзистенційально безумовно найщирішому з усіх його творів, а також у багатьох місцях другої частини «Фавста». Особливо ж трагічно виявляється доля Гете у світі його родинних стосунків з явно не гідною його і не спроможною його зрозуміти Христіяною Вульпіус, яка, до того ж, мабуть, принесла йому сифіліс, від якого померли всі їх діти ще при його житті, у тому числі й напіввудалий син Август, якого йому все таки вдалося посвятити в масони.

Видно ж це, в числі іншого, і з не опублікованих при його житті варіантів «Римських елегій», в яких він дуже прозоро натякає на свій сифіліс саме в час знайомства з Христіяною, саме під час фатальної для нього подорожі до Італії.

Ліпший, найглибший Пушкін або фантастичний, як у «Піковій дамі», або езотеричний, як у поезіях «Коли могутня зима...», «В життя початку школу тямлю я...», «Жив на світі лицар бідний...» або в не закінченій «Русалці».

Не менше далекі від клясицизму в точному сенсі цього слова і багато серед найбільших письменників античного світу: Гомер, Есхіл, Арістофан, Емпедокл, Геракліт, Плявт, Лю-

крецій, хоч при явному зловживанні проголошення їх клясиками в шкільних підручниках.

Реалізм середини минулого століття був черговою реакцією класицизму на попередній романтизм, а також відгомонам «революції» 1848 року. Саме на той час роман посів у європейській літературі панівне місце, зберігши його майже до війни 1914 року.

Цей літературний жанр стільки ж типовий для буржуазії, як і матеріялізм у філософії, найхарактернішим речником якого був Карл Маркс, органічно не здібний мислити поза буржуазними категоріями купівлі й продажу, ціни на товари і матеріяльний зиск. Тому він і зводив усі вищі функції творчої людської свідомости на рівень своїх меркантильних «економічних» уявлень, єдино приступних його розумінню.

Цим пояснюється внутрішня близькість марксистських книжників з компартії з магнатами світового капіталізму, що легко порозуміваються й охоче підтримують одні одних. Приклади Сайруса Ітона чи Дюменіль де Граммона, серед тисяч інших, у тому числі й їх кокаїнолюбних довговолосих нащадків, самі собою досить красномовні.

Мета буржуазно-реалістичного роману (усвідомлена чи ні) — зниження літератури шляхом відмови від уяви і творчости, як від якостей, не властивих середньому буржуеві, а тому дразливих для нього своєю неприступністю.

До буржуазії роман вважали лише предметом для легкого читва, для розваги головним чином знуджених дам, ніхто його не брав поважно і не зараховував до літератури, а, наприклад, «Лазарільйо де Тормес» чи «Симпліссимус» Гріммельсгаузена лишалися винятками, що підтверджують правило.

Піднесення ж роману на рівень літературного жанру, на рівних правах з поезією, есеїстикою і театром, було конче не для приваблення снобів, схильних гребувати «низьким» народним читвом.

Піднесений до шляхетського звання, роман став замаскованою формою революційної публіцистики, оскільки революція є ідеєю буржуазною, що має на меті посадити на трон загальнообов'язковий матеріялізм, при найсуворішій забороні всіх інших, уже існуючих чи таких, що можуть у майбутньому виникнути, ідей. Театр і публіцистика були також зведені реалізмом до ролі знарядь революційної боротьби. Поезію чекала доля або усунення «через непотрібність», або зведення на жалюгідний рівень якогонебудь Лонгфелло чи Некрасова.

Але кожна зброя двосічна. Теоретично можливе публіцистичне використання реалістичної літератури і з прямою протилежною метою. Згадати хоча б «Весы» Достоевського і «1984» Орвела.

Коли ж поглянути на мистецький підсумок кількісно незчисленного виверження романів, що безперервним пото-

ком заливає світ, то він виявиться більш ніж скромним: один-два десятки назв, та й те грішить масивними відхиленнями від реалізму, що доходять до цілковитої фантастики. Самі розміри роману, що сягають до тисячі й більше сторінок, несприятливі для мистецтва, що вимагає стислості й виразності. Наявність окремих удалих сторінок не виправдує властивого навіть найліпшим романам багатослів'я.

Новеля вдається краще, про неї скоріше можна говорити як про справді мистецький жанр. Навіть у найславніших романістів новелі належить до кращого з написаного ними: Тургенєв, Толстой, Штіфтер, Стівенсон.

Звичайно називані реалістами Гоголь, Бальзак, Сельма Лягерлеф, Стівенсон у кращих своїх речах — фантастичні. Навіть Діккенс і Тургенєв.

З деякого часу, разом з прив'яданням буржуазії, почав відмирати й реалістичний роман, набираючи інших, дуже далеких від його первісних форм (Белій, Джойс, Пруст, Фолкнер), з одного боку, а з другого — все більше поступаючися місцем одвертій публіцистиці, що поступово поглинає філософію історії, а з деякого часу й соціологію.

Наприклад, «Дні нашої смерті» Давида Руссе одночасно і репортаж, і особисте свідчення, і публіцистичне викриття таборів. Але форма роману була обрана автором для ліпшого стравлення читачами подаваних їм конкретних думок та ідей. Цій меті вона переважно і служить. Але мистецтво — не пропагандивний чи педагогічний засіб, а щось самодостатнє.

Якщо 19 вік був добою роману, то ми явно вступили в добу панування публіцистики. Лятентна публіцистика першого-ліпшого богословія і першої-ліпшої філософії становиться панівною і дедалі одвертішою, роблячи роман зовсім не потрібним.

Тим не менше, зацікавлені в успіху революції кола продовжують обстоювати усунення справжнього мистецтва і заміну його реалістичним романом, як формою пропагандивного впливу, що зберігає бодай частку своєї ефективності. Тільки тепер для цього їм уже доводиться вдаватися до насильства.

У підпорядкованих компартії країнах публіцистики нема і вона не можлива, з тієї самої причини, яка робить неможливою і філософію, і богословіє, і літературну чи мистецьку критику, і психологію, і взагалі все, що вимагає думки. Там думка — монополія керівництва. Вся ж решта населення зведена до ролі виконавців замисленого вгорі. Реалістичний роман там штучно заохочується, як найбільш нешкідлива параболя директив, що йдуть зверху. А пропагандивно-організаційна сітка цих країн забезпечує реалістичному романові деяку історичну відстрочку.

Звичайно, у всьому цьому багато рутини, шкідливої навіть для інтересів революції.

Але силою виценазованих причин якість його впала куди нижче супроти 19 віку. Замість все таки до якоїсь міри сприйнятних Льва Толстого, Томаса Гарді, Еміля Золя, роман знизився до рівня Гемінґвея у США, Верссімо в Бразилії, Ромена Ролляна у Франції, Муберґа у Швеції чи Максима Горького в Росії. Навіть мало вимогливий рядовий читач воліє і мистецьки більш якісну детективну літературу.

Особливо пильно підтримувані компартією Шолохов, Арагон чи Сартр просто пішли б у небуття без посиленої підтримки міжнародного організаційно-пропагандивного підривного апарату. Хоч, звичайно, ми не забуваємо, що перші сюрреалістичні твори Арагона не позбавлені іноді й непересічних мистецьких якостей. Але щойно він заходився писати на партійне замовлення пропагандивні «реалістичні» романи, він став такий же бездарний, як і двоє інших. І тим не менше для багатьох не лише рядових читачів, але й так або інакше причетних до літератури викладачів чи рецензентів слово «реалізм» зберігає якусь авреолу недоторканості.

Багато хто, наприклад, заперечує «брехливий» реалізм, наприклад, Жорж Занд чи Шолохова, але боронить «правдивий», скажімо, Льва Толстого чи Г. Сенкевича. Іноді в цих випадках, на противагу тенденційно-лівому реалізмові, боронять більш поміркований чи навіть «правий»: Кіплінґа, Штіфтера, Буніна, Гайденштама.

Ми, зрештою, не перечимо проти використання реалістичного роману як форми політичної публіцистики: кожному вільно реклямувати любий йому товар довірливими засобами. Але це буде політика чи комерція, а не мистецтво.

Тільки ж зло міститься в тому, що революційні кола обманом і насильством накидають людям лише їм самим вигідні брехливі уявлення про дійсність і цим знижують загальний культурний рівень.

РЕАЛІЗМ І ФАНТАСТИКА

Для вирішення питання про реалізм треба спочатку визначити: що таке реальність?

Найреальніше якраз не те, що таким здається при першому неуважному погляді на навколишнє, а, навпаки, те найглибше заховане зерно світу, яке або так і лишається таємничим до кінця, або найтрудніше піддається розкриттю і зрозумінню.

Найтоншого і найглибшого пізнання людини треба шукати не в безвідповідальних і поверхових оповіданнячках професійних ліферантів цікавого читва, а у Веданті, в Талмуді, у буддистів «Великої колісниці», у католицьких посібниках для ревностів чи аскетизму та в інших несприйнятних для революційних кіл, головним чином релігійних джерелах. Успіх психосоматичної медицини зайвий раз доводить, що ключ до таємниці людини й її тіла криється в її душі, а не навпаки.

Тому серед романістів найближчий до справжньої реальності, кому відкритий деякий доступ до її глибин, — є Достоєвський, творець дивовижної суміші з платонівських діалогів і поліційного роману, а зовсім не реаліст.

З середини минулого віку змінилося й наукове уявлення про реальність. Хіба квадратний сантиметр сукна, з якого зшитий рукав мого піджака, чи паперу, на якому я пишу, побачені під мікроскопом, що побільшує в 10 000 разів, не реальніші того ж самого, баченого не озброєним оком? А проте ж у цьому випадку предмет стає фантастичним пейзажем невідомої країни або, коли хочете, безпредметною картиною.

Без належної відповіді на це питання годі посутньо говорити про реальність у мистецтві.

Але глибини реальності простягаються далеко за межі приступного нашим органам почуттів, навіть посилення наймогутнішими й найдосконалішими приладами.

Найсерйозніше в світі питання — це питання про життя і смерть. Смерть не лише як основна причина панівного в світі зла, але й як вказівка на неповноту й загадковість приступного нашому сприйманню відтинка реальності.

Нам не дано знати, що діється з людиною по смерті і чи діється з нею щось, крім проростання горезвісного лопуха.

Це саме питання можна було б сформулювати так: хоч і як далеко посунувся б розвиток науки, її дослідженню буде приступний лише видимий, намацальний для нашої свідомости світ, тобто нікчемно мала частка того великого цілого, що оточує його зо всіх боків, великої космічної стихії, оспіваної Тютчевим і Свідзінським.

Агностичне «нічого нема» або «бабські вигадки» — занадто поверхове перед серйозністю питання. Можна себе апіорі обмежити пізнавальним і приступним, але заперечувати наявність непізнавального можна лише при безпідставній легковажності й невиліковному невігластві.

Мистецтво — одна з форм людського духу проникати в глибини цієї таємниці. Якоюсь, хай і незначною мірою це зусилля себе виправдало.

До недавнього часу переважна більшість людства керувалася релігією. Вона приймала на віру позитивну відповідь останньої стосовно недосяжної для звичайного сприймання таємниці буття. На релігії будувалися життя і культура.

Дивлячися на безпомічність і нелюдськість нашої доби, доводиться визнати, що в фрагментарних і приблизних, а часто тільки гіпотетичних даних релігії було куди більше життєво-потрібної правди і творчого змісту, ніж у теперішніх наукоподібних теоріях, побудованих на самому лише розумі.

Збережені традицією міти Біблії і клясичної давнини лишаються одним з найплідніших джерел для мистецької творчости й досі. Поки мистець щиро вірив, його твори були надихані життям. Такі, наприклад, рештки храмів в Ангорі, архаїчне мистецтво й чорно-брунатні вази старої Греції, ро-

манське й готичне мистецтво в Західній Європі, григоріанський церковний спів і синагогальний нігун, візантійська мозаїка і суздальський іконопис. Такі Веди, Упанішади, Біблія, Есхїл, писання перських суфіїв, містиків німецького й еспанського середньовіччя, поезія вірменських ашугів і децю інше.

Не зважаючи на одчайдушні зусилля зацікавлених кіл довести протилежне, у всіх цих пам'ятках і текстах немає нічого реалістичного. Вони зображують реальність вищого порядку, приступну лише людям, що довгими й упертими зусиллями досягають понаднормального розвитку здібностей сприймання.

Світ Фра Анжеліко чи Андрія Рубльова не має нічого спільного з світом сучасних їм обивателів. Але для кожної людини, здібної бачити, цей світ так само мало підлягає сумнівові, як і реальність Бахових фуг та сюїт, які теж не підлягають переказові «своїми словами» тих півосвічених обивателів, що увірували у всемогутність матеріалістичної науки.

Картини чи фрески Паольо Учелльо, П'єро делла Франческа, Люки Сінйореллі, Карпаччо і навіть Ботічеллі і Верроккіо теж цілковито фантастичні. Ніде в світі не можна побачити того, що зображене на їх творах. Там — країни, що трапляються хібащо у снах. Але вони ж — світ евангельського повіствування, часто навіть догматично точний.

Але релігія не єдиний шлях до проникнення в глибини буття. Фантастика, як і релігія, — вияв невдоволення мистця оточенням, прісним, інертним і хаотичним. Мистецтво завжди прагнуло вирватися з щоденности, яку реалізм любить розмазувати й виставляти на показ. Рух душі збуджує не те, що вже є і що всі однак знають, а щось інше, що йде як і не з зовсім невідомого, то бодай з віддаленого у просторі й часі. Віддаль — перший етап фантастики. Вона відсвіжує зір, як знайомий пейзаж, побачений у бінокль.

Але це ще лише сурогат творчости.

Картина видимого світу, щодо якої існує консенсус омніум, — умовна й приблизна. Реалізм, що нею вдоволяється, є щось на подобу клясицизму другого ґатунку. Той, хто помічає лише щоденну банальщину, виявляє свою нездібність на більше. Талант починається з уміння бачити по-новому уже знайоме. Таким, наприклад, був Сезан.

Фантастика, коли хочете, — це внутрішній, глибинний реалізм. Вона відрізняється від реалізму зовнішнього тим, що, замість дерева, що росте під моїм вікном, вона зображує дерево, яке я бачу, заплющивши очі. Коли, заплющуючи очі, я не побачу нічого, але збрешу, що побачив дерево, — мистецтва не буде.

Звичайно, той, хто бачить уві сні лише «усяку гидоту, то мого батенька, то тебе, моя матінко», як фонвізінський Митрофанчик, той напевно лишиться до кінця свого життя реалістом і здобуде схвалення «Октября» і «Литературной газеты».

Але деяким людям сняться інші сни, ніж підвищення в службі чи банкрутство конкурента... вони й є справжні мистці.

Фантастичні оповідання Гофмана, По, Гоголя або Герберта Велса сильні тим, що мені, читачеві, передається поселене в них напруження. Ліпші речі Бальзака — «Урсуля Міруе», «Феррагус», «Полковник Шабер», «Сезар Біротто» й інші — насичені тією самою фантастичною атмосферою і тільки з неї самої, з її уявного, ніде не існуючого Парижу здобувають вони свій чар. А «політична економія», що панує в його ж «Сільському лікарі», не викликає нічого, крім нудьги й роздратування.

У тих виняткових випадках, коли реалістичний роман справді має на нас мистецький вплив, він фантастичний і здібний схвилювати нас мірою цієї самої фантастичності. Хіба «Небезпечні зв'язки» Лякльо реалістичні? Хіба такі люди як Віконт де Вальмон чи мадам де Мерте справді бувають? Хіба це побутопис? І їх життя, і їх душа, і їх доля — плід могутньої фантазії автора, хоч нічого надприродного в цьому романі й немає.

Побутопис — це опис, що швидко вмирає з добою й її модами, одержі персонажів й умеблювання помешкань, в яких відбувається дія. Він не лише втрачає всякий інтерес, а й стає незрозумілим без копітких археологічних приміток, як, наприклад, у нуднющому «Сантиментальному вихованні» Фльобера.

А хіба пригоди й нещастя Фабріція дель Донго в «Пармському монастирі картезіянців» не менш фантастичні? Як і безжалісна, безлика, потворна судова машина діккенсівського «Холодного дому»? Коли ж автор відмовляється виходити за межі загальновідомого і «правдоподібного», як, наприклад, Лев Толстой у «Війні і мирі» чи Томас Манн у «Чарівній горі», то й виходить безконечне, дуже приблизної точності слововиверження, потроху про все, читаючи яке, на кожному кроці питаєш себе: «Що все це?»

Коли, наприклад, Золя бодай чим і живий, то це, звичайно, не сміховинні й нестравні «експериментальні» зображення багальщини, а виняткові чисто фантастичні, візіонерські, глибоко поетичні видива Парижу, що нагадують Бальзака й Бодлера.

У наші дні сутичка фантастики й реалізму стає відкритою. Модернізм — це боротьба за свободу фантастики від пут реалізму й «здорового глузду», інакше кажучи — буржуазного світогляду. Що таке оці рядки Рембо, як не ряд яскравих, фантастичних видив:

J'ai rêvé la nuit verte aux neiges éblouies
Baiser montant aux yeux des mers avec lenteurs,
La circulation des sèves inoïes,
Et l'éveil jaune et bleu des phosphores chanteurs !..

Glaciers, soleils d'argent, flots nacreux, cieux de braises!
 Echouages hideux du fond des golfes bruns
 Où les serpents géants dévorés de punaises
 Choient, des arbres tordus, avec de noir parfums!

Як і його знамените: «Les lichens de soleil et les morves d'azur».

До своїх не менш фантастичних видив Альфред Жаррі додає моторошну символіку:

Le livre est un grand arbre émergé des tombeaux
 Et ses feuilles, ainsi que d'un sac qui se vide,
 Volent au vent vorace et partent par lambeaux.

Et son tronc est humain comme la mandragore;
 Ses fruits vivants sont les fèves de Pythagore;
 Des feuillettes verdoyants lui poussent en avril.

А Аполлінер, який залишив ще й ряд чудових фантастичних оповідань — «Сресіярх і Ко», «Забитий поет», у геніальному вірші «Горби» відкриває воістину безмежні перспективи для фантастичної творчости:

Je m'arrête pour regarder
 Sur la pelouse incandescent
 Un serpent erre c'est moi-même
 Qui suis la flûte dont je joue
 Et le fouet qui châtie les autres.

Звичайно, в наведених уривках немало такого, що може довести до шалу прихильників «здорового глузду»: хіба ніч буває зелена, хіба фосфор може співати? Як запах може бути чорний? Як книжка може бути деревом, та ще й з людським тулубом? Нарешті, яким чином людина може дивитися сама на себе і одночасно бути і гадукою, і нагаєм, і флейтою, на якій до того ж і грає?

Звичайно, цього всього «не може бути». А коли так, то реалісти, які поважають себе, повинні все це вигнати з літератури як таке, що не відповідає дійсності, а тому й ні ринкової, ні пропагандивної вартости не має.

Алеж важливе не те, що буває чи не буває в повсякденному, а який у цьому зміст і глузд. Опис того, як домашня господиня латає шкарпетку чи бухгалтер, читаючи по обіді газету, відмахується від мух, не зважаючи на всю можливу правдоподібність, ні на якого дідька й нікому не потрібний, бо й без письменників-реалістів усі добре знають, як це відбувається, та й нікого це не цікавить.

Тоді як, наприклад, «жовте й синє пробудження співучого фосфору», навіть як такого й не буває, засліплює нас яскравістю своїх, можливо, й не відповідних уявленням обивателя фарб, тим більше, що фосфорові й не властиве співа-

ти. Такі неможливості і є найвищою формою фантастики, що розширюють межі нашого сприймання. Збуджуючи приспані душевні сили, змушуючи їх вібрувати, вони саме цим збагачують нас і загострюють спроможності нашого сприймання.

Так і в наступній строфі потужна картина величезних зміїв, що їх поїдають блоциці і вони валяться з покривлених дерев у брунатні води затоки, що виділяють чорний запах... важливе знову ж таки не те, що буває таке чи ні, а розкриті цими рядками видиво, що вражає нашу уяву новиною і збуджує тугу за іншими світами. З реальності, в якій ми досі жили, відкривалося вікно на до того не відомий нам край.

Хіба не в цьому справжній зміст мистецтва?

Так само ж і «лишаї сонця і сопляки блакитні». Звичайно, лишаї — не можуть проростати на розпашілому сонці, а блакить не простуджена дитина і тому не може бути соплива. Попри чудове звучання цього рядка (яке реалісти звичайно не спроможні сприймати), тут важливі співставлення, що виникають у нашій уяві від зближення саме таких, у щоденному далеких і несполучних понять і предметів. Хіба не можна собі уявити нарости на сонці з хворобливо згущеної соняшної тканини, так само розжарені, але відмінного на око відтінку? Хіба сопляками блакиті не можуть бути, наприклад, перли, але з перевагою в них синявості?

Хіда людська свідомість не досить множинна, не досить протейчна, щоб «я» могло бути одночасно і змієм, і батогом, і флейтою і, вслухаючися в звуки цієї флейти, схопити все це одним поглядом?

Реалізм — просто наслідок інтелектуального лінивства й оспалости, небажання поворушити мізками, струснутися і свіжим оком глянути на оточення; він — рутинна, звична млявість, одним словом, буржуазний «здоровий глузд»!

У наш час фантастика дедалі більше тужавіє, згущується. У часи романтизму вона зображувала надпочуттєве словесними засобами, виробленими для віддачі почуттєвих вражень. Таким чином створювали настрій, наприклад, Гофман або По, а в графіці Гранвіль.

Тепер береться до уваги підвищена здібність людини сприймати трудніше схопні відтінки й наближення її (навіть матеріалістів, за винятком безнадійно товстошкірих і тупих) до конкретного пізнання вищих реальностей. Тому мистецтво почало виявляти лише найзагальніші елементи зображуваного, залишаючи розвиток враження власній інтуїції читача чи глядача.

Тепер послідовна розповідь зводиться до метафори, обидва члени якої розходяться на все більшу віддаль один від одного. Але, замислюючися над такою метафорою, можна з неї вивести цілий ряд різних фантастичних розповідей.

У живописі самі лише сюрреалісти далі тримаються засобів зображення зовнішнього світу для втілення своїх оніричних видів (Ів Тангі, Рене Магріт, Макс Ернст, Матта). Тоді як абстракціоністи і безпредметники взагалі відмовля-

ються від будь-яких конкретних знаків, пов'язаних з логічними поняттями зовнішнього світу, і черпають свої вижива виключно з своєї фантазії, не зв'язаної нічим, крім мистецької виправданості твору (Чюрленіс, Гундертсвассер, Цукулеску, Лючеберт, Аппель і особливо геніяльний Павль Кле).

Треба визнати, що винахідливість сюрреалістів і безпредметників набагато перевищує все, що передувало їм у живописі, за винятком хіба перських мініатюр.

Навіть кубізм, який виступив в ім'я відновлення предмета, розвіяного імпресіоністами, насправді відіграв немалу роль у його розкладі й усуненні. Від Брака, Гріса чи Делоне — один крок до Міро, Мондріяна чи Кандинського.

Те, що всі вони зображують, насправді не існує. Це — внутрішні пейзажі, зображення світу з душі. Ці світи часом чарівні, часом потворні. Часом вони співають, як у Задкіна, часом скрегочуть, як у Сальватора Далі. Це залежить від ступення духового зросту мистця. З них ліпше, ніж з по черку, можна пізнати його власний характер.

Ці внутрішні пейзажі — важливий крок у глибину людини, до суті речей, до розгадки таємниці світу.

Тут лжа неможлива: вона негайно відгукнеться фальшем, нудотою, навмисною вигадкою. Уже Босх був куди винахідливіший і переконливіший у зображенні демонізму, ніж вищих духових вартостей. Його «Сад насолод» у дійсності найвитонченіша форма жорстокого пекла. Болоче руйницький і потворний елемент домінує також у Арніма, Гофмана, Гоголя і в чудового, хоч і мало відомого англійського фантаста Рода Джеймса (1862—1936).

І глибоко віруючий Бодлер також не зумів, а, можливо, й не захотів приховати від нас моторошні язви своєї душі і паскалівську безодню своєї думки.

Перетворення всього життя в мистецтво, ототожнення мистецтва і життя — ще стадія розвитку, якої людство не досягнуло. А покищо воно — плід неповноти, невлаштованості, невдоволення.

Коли все в порядку, мистецтву нема звідки народитися, немає щілинки, з якої могло б прорости його зерно. А поскільки мистецтво це вияв ущербленості світу, то природно в ньому переважає нарікання над хвалою, трагедія над іділією, критика і скепсис над утвердженням, отрути над ліками, слизькі потвори над безплотними янголами.

Тому вимога обов'язкового оптимізму — нісенітниця, що підрубує дерево мистецтва під самий корінь. Фактично це значить забороняти розум. Не менш безглуздо вимагати від мистецтва «здоров'я», що могло б дати щонайбільше «Війну і мир» на 2 000 сторінок, що викликає захоплення заможним життям верхніх кіл російського дворянства початку 19 віку. До цього часу не здійснена мрія соцреалізму — витягнути щось аналогічне з життя сучасних нам радянських верхів.

Є в наявності, правда, так зване «біле» мистецтво, хоч і вкрай рідке з причини його неймовірної трудності: тут ко-

нечне сполучення в одній особі обдарування (інакше не буде мистецтва) і святости (інакше воно не буде «біле»).

«Біле» мистецтво треба шукати головним чином у традиційно укладених канонах священних книг. Абож у не менше високошанованих старих пам'ятках пластичного мистецтва.

Ці твори сполучають у собі максимум мистецької вартости з невичерпною мудрістю і глибиною змісту. Ми їх уже називали вище при обговоренні релігійного елементу в мистецтві. До них можна додати пізніші явища: релігійну поезію і мистиків середньовіччя, Зоґар Майстера Екґардта (великого як і мистець слова), релігійну поезію барокко: Павля Герґардта, Ангелюса Сілезіюса, Аґріппа д'Обіньє, Дю-Барта, Сан Хуан де ля Круса, святу Терезу, Рамона Люлля, Моше Закуто, М. Х. Луццато, Йогана Себастьяна Баха, катальонські фрески романського середньовіччя, Фра Анжеліко, Андрія Рубльова і Ель Греко. Особливо мусульманська арабеска, що наочно зображує закони побудови і буття всесвіту, приречення, за якими був створений світ.

Арабеска — стадія межової синтезації реальности, її згущення і зведення до основної сутности.

Перенесення пейзажу чи предмета з області трьох вимірів на папір, з об'єму до площини є першою стадією такого ущільнення. Оскільки при такому перенесенні має місце турбота про подібність зображення з зображуваним, ми лишаємося в межах реалізму.

Але справжнє мистецтво починається з відбору найістотнішого, показового й виразистого. Цей відбір може тривати все далі через ряд проміжних стадій, від рисунка до орнаменту, який ще може зберігати деякі елементи, за якими можна впізнати предмет.

В арабесці вже зникають відмінності між предметами, що складають емпіричну реальність, і лишаються лише її найзагальніші, найістотніші риси.

У килимах Близького Сходу й геральдичних емблемах звичайно змішані елементи арабески з докраю стилізованою реальністю.

Навіть у нові часи можна навести ряд непересічних зразків «білої» поезії: у зрілого Гете, голландського поета Гвідо Гезелле, польського поета Ципріяна Норвіда, Вітмена, Христіяна Морґенштерна і передчасно загиблого французького поета і мислителя Рене Домала.

Цей перелік не включає багатьох виявів «білої» поезії у різних інших авторів. Прикладом «білого» пластичного мистецтва може бути творчість Павля Кле.

Як ми вже бачили, матеріяльна дійсність примарна і відносна. Вона тільки зовнішній вияв сил і первнів, що виступають за її поверхнею. Вона оманна, як поверхня моря, яка так само не дає належного уявлення про його суть і сама безнастанно змінна в залежності від процесів, що відбуваються і в її глибинах і поза нею, що її визначають.

Усе ж, що відбувається на пляні внутрішнього життя, тісно пов'язане з законами духового буття. Візьмімо для прикладу казку. Від неї не вимагають, щоб вона була серйозна чи навіть правдоподібна. Кожному оповідачеві вільно вносити в неї не лише нові епізоди, а й перекроювати на свій смак усю її структуру.

І все ж казкові фантазії майже завжди виявляються символами метафізичних реальностей, про глибину яких розповідач навіть не має уявлення.

Але не всі люди мистці і письменники, навіть не всі уміють так оповідати казки, щоб дітям цікаво було їх слухати. Та проте є джерело, саме існування і приступність якого незаперечно доводить реальність описуваних нами явищ: це сни, з самої природи своєї завжди фантастичні, не зважаючи на те, що ми їх переживаємо не менш виразно, ніж те, що відбувається в дійсності. Навіть такі безнадійні нікчеми й тупиці, як Ленін і Сартр, не змогли б заперечити цей факт, відомий їм з власного досвіду, хоч він і захитує основи їх офіційного світосприймання. Вони ж бо заперечують навіть спроби раціоналістичного тлумачення снів, зроблені Фройдом, хоч нічого не пропонують на їх місце, окрім нечленоподільного бурмотання про «вплив травлення» та інших жалюгідних відмовок.

Мітологія всіх часів і народів зіткана з тих самих ниток, що й наші з вами сни. Різниця лише в тому, що виникнення снів мимовільне і не позбавлене випадкових впливів.

Тоді як величні, вічно юні міти, насамперед біблійної й еллінської старовини, становлять, разом з мусульманськими арабесками, ту основну, мабуть, найбільш відповідну дійсності топографію новменального понадчуттєвого світу, спільної прабатьківщини всього людства, з якої деколи проникають до нас уривчасті просвітлення, пробиваючи товщу, що відокремлює нашу денну свідомість від осереддя світової таємниці.

Мітологія — основна, центральна, найбільш істотна і в той самий час найбільш жива з приступних нам ділянок духу. Зерно світу — життя, а не звичайно епіфеноменальна абстракція.

Метафізика і богослов'є — тільки раціоналізація мітології. Але поза життєдайним ґрунтом міту не можлива ні теорія пізнання, ні математика. Міт — плоть тих геометричних фігур, що його схематизують.

Як математика — схематизація, так параболя — усвідомлення діонісійської стихії міту.

Параболя — найтрудніший з усіх літературних жанрів: вона конечно вимагає не лише межової стислості і чіткості формулювань, а й справжньої глибини змісту. Старий Завіт майже наскрізь мітологічний. Але поруч з чистою фантастикою і параболя — джерело багатьох шедеврів світової літератури: починаючи з багатоплянових євангельських притч, через Мідраш і «Месневі», аж до наших геніяльних сучасників: Ф. Кафки, К. Чапека, Е. Штайнберга, Анрі Мішо.

Елемент параболі сильний також і в казках Андерсена і Нахмана Брацлавера.

Параболя — одна з найпоширеніших форм реалістичної літератури. Але тут вона вкрай бідна змістом і до втоми одноманітна. Тому так легко буває знати, чим закінчиться щойно початий роман: у ньому все зводиться до того самого, на всі лади повторюваного збогого твердження: «революція — добро, контра — зло». Або, за влучним формулюванням Чуковського з приводу «Пісні про сокола» Максима Горького: «сокол ліпший від вужа».

Або ще раз у Горького: в його драмі «На дні» один з позитивних персонажів декларує: «людина — це звучить гордо». Фраза, що не являє собою нічого особливого, ні щодо «глибини» думки, ні щодо вдалого формулювання. Але за минулі вісімдесят років при кожній театральній виставі цієї досить таки посередньої п'єси, що всім досить надокучила, при виголошенні цих слів зала неминуче вибухає «бурхливими, довготривалими оплесками».

Питається, чому? А тому, що ця фраза тільки притча. Насправді за нею розуміється: «геть самодержавство», або тепер, скажімо, «геть американців з В'єтнаму», або «хай живе Фідель Кастро» чи ще якесь модне на даний час гасло.

От приблизно до чого можна звести майже весь наявний реалізм, за невеликими, нами почасти вище названими винятками.

Уся ж решта — лише хитрощі для його виправдання й застосування.

Виставка картин Юліяна Колесара

Аркадія Оленська-Петришин

Від 22 березня до 12 квітня в приміщенні Українського інституту Америки відбулася перша індивідуальна виставка Юліяна Колесара. Він прибув до США з Бачки (Югославія) в 1968 році і перебуває тепер у Нью-Йорку. Те, що мистець виступає в Нью-Йорку вперше, а також його мистецький досвід та імпазантний рівень його праць заслуговує на повніший огляд цієї виставки, ніж згадка в нашій мистецькій хроніці. Бо сам факт стилістичної витриманості Колесара, яка вказує на вироблену індивідуальність підходу, вимагає більшої уваги. До того, його ознайомлення з течіями мистецтва 20 стол., а особливо початкових стадій цієї доби, вимагає дослідження паралель Колесарових творів з тими чи іншими зразками сучасного мистецтва й оцінки його особистих досягнень у відношенні до його джерел. Тут треба взяти до уваги факт, що Колесар перебував деякий час у Західній Європі (Бельгія, Париж), в місцях започаткування мистецьких рухів нашого століття. Це до певної міри пояснює специфічну орієнтацію його картин і наявну залежність мистця від специфічних ідей західного мистецтва. На жаль, багато з тих західних ідей, які впливають на Колесара, походять з початку 20 стол. і сьогодні вже більш-менш вичерпані.

Саме ті праці Колесара, в яких він меншою мірою користується такими вичерпаними ідеями, себто його більш незалежні спроби, показують нам його справжню мистецьку силу. Ця його природна сила основана на декоративних й евокативних потенціалах зображення мистецьких ідей. Декоративний інстинкт мистця особливо помітний тоді, коли він безпосередньо користується елементами кольору і форми, незалежно від передіршених структуральних засобів чи формул. У таких картинах мистець захоплює увагу глядача своїм привабливим оздобленням, декоративною інтерпретацією зорових елементів. Зразки такого діяння картин мистця бачимо, наприклад, у повторенні певних формальних засобів, як червоні вогняні форми чи закручені лінії, які передусім бавлять око глядача.

Саме в такому зацікавленні декоративними засобами, як ритмічність повторення, Колесар наявно втрачає можливості експресивності сюжетів своїх картин. Це помітне особливо в розбіжності сюжету із засобами його зображення. Тож у «Жена при жвератку» («Жінка при дзеркалі») жінка мало цікавить мистця; вона губиться в декоративному багатстві барвистих фрагментів, які є дійсним змістом картини.

В інтенсивності такого зацікавлення мистець втрачає сюжет, коли бачить можливість розвинути декоративну ефективність своїх картин. У картині «Поета і луна» («Поет і місяць») бачимо зацікавлення оркестрацією кольору з дуже малими натяками на сюжет.

Така настанова мистця на декоративність переважає також у психологічно складнішій тематиці його картин. Взагалі Колесар не дуже цікавиться поглибленням експресії на сюжетному рівні. Це значить, що він користується сюжетом головне задля евокативних (а не конкретно експресивних) можливостей. У фрагментарному зображенні такі об'єкти, як сільські хати чи коні, стають тільки натяком, який заохочує глядача відтворювати подібні сюжети з репертуару його пам'яті. Такі картини, як, наприклад, «Ноц на валале» («Ніч у селі»), стимулюють цього роду асоціації. Навіть у таких картинах, як «На крижней драги» («На хресній дорозі»), де сюжетом є розп'яття, мистець занедбує експресивний потенціал тематики; скоріше він захоплює увагу глядача оркестрацією синіх і червоних кольорів. Можна сказати, що кольоритність, особливо різні відтінки червоного, є характерною рисою праць Колесара, яка найбільше залишається в пам'яті глядача. Повторення хрестів на площині картини саме собою є евокативне: воно залежне від звичайного символічного значення хреста. Однак таке повторення не поглиблює експресивного потенціалу тематики. Декоративне повторення хрестів помітне особливо в картині «Гвиздаре, на Крачун» («Кольяндики»), де воно діє як евокація асоціацій даної сценки і оздоблення поверхні.

У сюжетному зацікавленні Колесарових картин безумовно домінують фольклорні тематичні мотиви. Відтворення образів фольклору, що їх джерела, давні й складні, набирають універсального характеру в його працях. Зорова актуалізація цих формальних мотивів належать до оригінальних досягнень мистця. Саме момент універсального характеру фольклорних мотивів в його картинах діє безпосередньо: він не надто залежний від конкретних асоціацій глядача, — від того, чи глядач зможе пізнати конкретні джерела цих фольклорних мотивів. Фольклорний сюжет також посилює основну декоративну настанову мистця і знаходить особливо промовистий вислів в інтенсивності кольориту. Колесар зберіг саме цю декоративну настанову фольклору; про неї Герберт Рід говорить, що вона виявляє передусім намір оздоблення, а не експресії. Така настанова помітна особливо в Колесарових зображеннях тварин: у нього не тільки домашні звірі, але й мітичні, загадкові стають декоративними об'єктами, причиною кольоритності поверхні картини. Навіть мітичні потвори втрачають свою потенційну страхітливність. Декоративність, як і схильність до абстрагування, між іншим маскує сентиментальність мистця. Ці його прикмети нас не турбують; вони були б менш бажані у реалістичному зображенні. Тут як приклад можна взяти статую Свободи у «Привит новому до-

мови», де формальна розв'язка ховає солодкуву сантиментальність.

Сам факт, що в картинах Колесара помітні сліди ідей західного мистецтва 20 стол. — явище не погане: українське мистецтво завжди користується з такого досвіду і є частиною цього процесу. Проблема тільки в тому, що ідеї, якими користується Колесар, належать до мистецьких шукань самого початку нашого сторіччя. Бо проблема бачення простору, як часового процесу, що нею так нечасто цікавляться наші малярі, є безумовною частиною мистецького світогляду Колесара. Тут маємо на увазі аналізу площин, що в ній мистець користується засобом повторення переміщених елементів; це збуджує у глядача почуття руху, дії бачення в часі. Прикладом цього може бути трактування обличчя, де поодинокі елементи, як очі, переміщені часто поза площину обличчя; таке зображення вказує на брак прецизного відношення елементів у моментальності бачення, у швидкому погляді глядач схоплює поодинокі елементи, які у дану мить не мають чітко означеного відношення один до одного. Однак треба зазначити, що засоби, якими користується Колесар, були удосконалені італійськими футуристами і майже цілком завершені на їхній паризькій виставці в лютому 1912. Футуристичні засоби, що їх бачимо в картинах Колесара (в його методі фрагментації площин, як відтворення руху), найбільш наближені до розв'язок Северіні; це помітне особливо в творі «Дзівка у билим» («Дівчина в білому»). Очевидно, що між Колесаром і футуристами є велика різниця, однак наявність подібностей і сам факт зацікавлення перестарілими проблемами притуплює індивідуальні риси Колесарових розв'язок.

Навіть евокативні прикмети праць мистця (в яких бачимо сильні сюрреалістичні обертони), разом з нереалістичним вживанням кольору, що особливо надає картинам позареального характеру, можна вважати за дещо деривативні. Наприклад, літаючі постаті у саме такому зображенні, яке бачимо в картинах Колесара, надто нагадують твори Шагала. Такі образи, як коні на дахах в «Дзівки — як били пави» чи в «Влеце, на поладне», це зовсім шагалівський вплив, особливо в контексті сюжету села.

Було б бажане, щоб Колесар позбувся залежності від згаданих впливів і шукав більш безпосередніх зорових розв'язок своїх ідей. Його багаті сюжетні джерела й евокативність образів вказують на дійсні можливості розвитку у більш індивідуальних інтерпретаціях.

Програма ліквідації чи збереження імперії?

Мирослав Прокоп

Серед численної захальвної літератури в Радянському Союзі поширюється тепер документ особливої ваги. Це — «Програма демократичного руху Радянського Союзу», підписана «демократами Росії, України, Прибалтики». Рік появи — 1969. Документ написаний російською мовою і має 47 машинописних сторінок. Копії з нього дісталися за кордон, і про нього були вже згадки та статті в міжнародній пресі, а в друкованій формі він появився у видавництві Фундації ім. Герцена в Амстердамі (Голляндія).

Особливість документу лежить передусім у тому, що самвидавної літератури того роду досі в СРСР не було, а якщо вона й була, то про неї не було відомо на Заході. Під самвидавною літературою досі розуміли насамперед літературні твори, не допущені до друку радянською цензурою; далі політичні памфлети, відкриті листи, петиції до партійних та державних органів і протести (поширювані у відписах серед населення); збірки документів про засуджених діячів культури та громадського життя, наприклад, відома збірка Вячеслава Чорновола п. н. «Лихо з розуму» чи запис процесу Михайла Озерного в Івано-Франківському, що його зладив літпрацівник «Радянської України» Павло Скочок, або аналогічна збірка Александра Гінсбурга про процес Данієля та Синявського. Українською та російською мовами був поширений в СРСР відомий політичний трактат Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» з докладною критикою національної політики КПРС, як також глибока аналіза радянської дійсности, зроблена Валентином Морозом п. н. «Репортаж із заповідника ім. Берії»; далі — відкритий лист Антона Коваля до депутатів рад Української РСР з конкретними пропозиціями повернути Українській РСР елементи суверенности, а її громадянам — основні громадянські права, аналогічні петиції Святослава Караванського, лист Івана Кандиби до П. Шелеста і лист Левка Лук'яненка до Р. Руденка та Д. Коротченка, з яких стало відомо про процес групи українських юристів у 1961 році, петиції кримських татар, скарги окремих релігійних організацій, мужні виступи генерала Петра Григоренка, відомий трактат академіка Андрія Сахарова п. н. «Про прогрес, мирне співіснування та інтелектуальну свободу», лист того ж Сахарова і професорів В. Тур-

чина та Р. Медведєва до Брежнєва, Косигіна і Підгорного, еляборат А. Амальрика п. н. «Чи проіснує Радянський Союз до 1984 року?» та інші.

Від усіх цих документів програма демократів Росії, України і Прибалтики відрізняється передусім тим, що вона є широкою спробою дати всебічну оцінку сучасної радянської системи і протиставити їй альтернативну програму та концепцію іншого влаштування внутрішнього становища в тій державі й іншу концепцію взаємин між народами Радянського Союзу.

«ПРОГРАМА» ПРО СТАНОВИЩЕ У СВІТІ І В СРСР

Авторів «Програми» цікавлять три головні проблеми: становище у світі, зокрема на Заході, становище у Радянському Союзі і те, що має прийти на зміну сучасній дійсності, й якими засобами цього досягнути. З природи речі для українського читача найбільш інтригуючим є ставлення авторів документу до неросійських народів, зокрема до України.

У «Програмі» кажеться, що сучасний світ стоїть перед величезними небезпеками, спричиненими загрозами термоядерної війни, перенаселення, голоду, винищення природи, нестачі обміну інформаціями. Ці небезпеки можна ліквідувати тільки при умові взаємопорозуміння між керівними державами, а цьому на перешкоді стоїть «східний соціалізм» чи, точніше, тоталітарна комуністична диктатура, яка прагне до панування над світом.

Якщо йдеться про ліберально-капіталістичну систему, вона, не зважаючи на свої слабості, має виразні риси внутрішньої сили і навіть відродження. Автори «Програми» заперечують основну тезу марксизму про приреченість капіталізму. Вони вказують на те, що безробіття в капіталістичному світі втримується в порівняно незагрозливих рамках, що безробітні на Заході одержують від держави допомогу, яка є часто вища, ніж заробітна платня робітника в державах східного соціалізму, що законодавство не допускає надмірної концентрації капіталу в руках монополій. Вони доводять, що злочинність не є більша, ніж при соціалізмі, що існують легальні засоби боротьби проти расової чи національної дискримінації і що взагалі демократична система правління дозволяє на постійні легальні та еволюційні зміни і направи кривд та хиб, отже на еволюцію в напрямі кращого і справедливішого ладу. Що найважливіше, демократія гарантує на ділі свободу людини, її творчості, її власності, її духового розвитку, забезпечує її приватне життя перед втручанням держави.

Інакше в умовах східного соціалізму. У «Програмі» читаємо: «Радянська держава — це глибоко антидемократична тоталітарно-диктаторська суспільна організація... Радянська держава є органом насильства в руках партійно-

бюрократичної еліти, яка є новою клясою експлуаторів... У громадян повністю відібрані основні людські права свободи слова, преси, організацій, мирних демонстрацій, подорожей за кордон і т. д. Віддаючи данину сучасності, диктаторський режим мусить маскувати свою природу видимістю демократії... Найвищий законодавчий орган держави — верховна рада є жалюгідним, підрядним додатком до виконавчої влади... За весь час існування верховної ради не було випадку, щоб хоч один депутат проголосував проти такої або іншої пропозиції уряду... Судова влада держави — верховний суд і народні суди в цілому підпорядковані виконавчій владі...»

У галузі економіки, каже «Програма», «в СРСР господарить одна, найбільша в світі монополія на усі засоби виробництва... Завдяки єдиному централізованому плянуванню продукції й матеріально-технічних засобів постачання держава продукує, що хоче і скільки хоче, продає свою продукцію, кому хоче, і по таких цінах, які вважає для себе за корисні... За весь час існування радянської влади сільське господарство безпощадно ограблювалося в інтересах правлячої еліти. На харчові продукти, що їх відбирали від колгоспів, установлювали символічні ціни (1—2 копійки в старому масштабі цін за 1 кілограм зерна). Завдяки тому правляча еліта безплатно одержувала харчові продукти і продавала їх міському населенню по самовільно устійнених цінах.»

ПРОТИ ІМПЕРІЇ І ЗА САМОВИЗНАЧЕННЯ НАРОДІВ

У «Програмі» проведена дуже гостра критика імперіалістичної політики Росії. У ній стверджено, що «існуюча влада російської держави над народами є результатом п'ятсотрічної зовнішньої експансії, з кінця 15 століття починаючи... Найбільшою колоніальною державою, яка втримує найбільше число народів довкола російського національного ядра, є Радянський Союз... Радянський Союз у своїх сучасних кордонах знаходиться на території колишньої Російської імперії, отже має колонії царської Росії — Україну, Білорусію, Прибалтику, Закавказзя, Середню Азію, Сибір і т. д. Союзні республіки є повнотою обмежені в правах і не є правно дієздатними суб'єктами міжнародного права... є лише адміністративними одиницями „єдиної неділимої Русі" — без фактичних ознак суверенітету, без права виступів на міжнародній арені, без права управління своїми внутрішніми справами».

Автори програми сильно критикують «російських шовіністів і чорну сотню», але запевняють, що вони творять тільки «нікчемну горстку російського народу», і заявляють, що «священною історичною місією російського народу є відмовитися від насильства, усунути несправедливості мину-

лого і дати можливість всім насильно з ним зв'язаним народам здійснити основні національні свободи і невід'ємні права».

Як уявляють автори «Програми» практичне здійснення цих основних прав неросійських народів?

Їхня пропозиція: самовизначення націй шляхом загального голосування-референдуму. Вони пишуть: «Самовизначення націй Радянського Союзу повинно бути забезпечене правом їх звернення до Об'єднаних Націй з вимогою референдуму і вільного проведення такого референдуму як загальнонародного волевиявлення при обов'язковому нагляді комісій ООН. Суверенні нації, що таким чином самовизначаються, повинні використати одержану свободу не для того, щоб зводити між собою старі порахунки чи для загострення національних протиріч, для роздмухування ворожнечі між сусідами, вони повинні тісно об'єднатися під прапором ООН, в одній загальнонародській сім'ї вільних демократичних народів. Вони повинні визнати над собою верховний судовий і виконавчий орган в особі ООН».

Таку загальнонародську концепцію співжиття народів пропонують автори «Програми» народам Радянського Союзу. Рівночасно вони кажуть, що їхньою метою є прагнення до «утворення Союзу Демократичних Республік (СДР), що був би керований представниками всіх партій, безпартійних, національних, класових чи релігійних груп». Такий союз, що мав би постати на місці теперішнього СРСР, мав би бути побудований на основних принципах поділу влади на законодавчу, судову і виконавчу. Мали б діяти окремі вища рада та рада міністрів СДР і ради міністрів демократичних республік. Які були б права органів влади окремих республік, автори не з'ясовують точніше, але вони кажуть, що народи, які не бажатимуть вийти з СДР, повинні користатися з культурної чи економічної автономії. Натомість СДР не повинен втручатися у внутрішні справи народів, які відділяються від СДР. Між ними і СДР повинна існувати дружба і співпраця в рамках ООН. А взагалі, якщо йдеться про міжнародні взаємини у світі, автори «Програми» ставлять дуже міцний наголос на потребі відректися від всяких імперіалістичних авантур, проповідують потребу ліквідації конфліктів мирними засобами. Стільки про програму в галузі міжнаціональних відносин.

ЗА ПОЛІТИЧНУ І СОЦІАЛЬНУ ДЕМОКРАТІЮ

Якщо йдеться про політичний устрій і політичні права громадян, то «Програма» стоїть за класичний розподіл влади на законодавчу, судову і виконавчу, за вільні вибори і за свободу виборчої агітації. Для забезпечення конституційних прав треба створити незалежний конституційний суд, до якого може звернутися кожний громадянин, якщо його громадянське право порушено. «Програма» відстоює всі демо-

кратичні свободи: свободу слова, друку, зборів, організацій, вибору громадянства, професії, місця праці, політичних демонстрацій, вільного розвитку всіх виявів духового життя. Людство — каже «Програма» — визнає за свої такі основні ідеали, такі цінності, як свободу, власність, любов до ближнього, а відкидає рабство, нужду, боготворення держави і подібне. Автори «Програми» вимагають звільнення всіх політичних в'язнів і ліквідації всяких органів політичного переслідування людей за переконання.

«Програма» відкидає однопартійну диктатуру та марксизм-ленінізм як обов'язкову філософію, кажучи, що це «агонізуюча ідеологія, яка втратила під собою ґрунт навіть в очах її послідовників». Релігія (християнство, буддизм та інші) вважається іманентним елементом у житті народів. «Релігія — це один з важливіших і незнищених ідеологічних факторів, союзник філософії, і їй призначено відіграти величезну роль в долі сучасного і майбутнього світу».

В економічному житті народів повинні, за «Програмою», бути допущені три види власності: державна (головне важка і середня промисловість), колективно-громадська (легка промисловість), індивідуальна (місцева промисловість, особисті підприємства). Подібно в сільському господарстві: державні господарства, колективні сільсько-господарські об'єднання (общини, комуни) і приватні господарства-фарми. Індивідуальна та колективна власність повинні також існувати у сфері обслуговування населення.

ЗА МИРНІ ЗАСОБИ БОРОТЬБИ

Якими шляхами повинні народи Радянського Союзу домагатися здійснення таких цілей?

Тільки мирними, — кажуть автори «Програми». Вони нагадують, що насильницька жовтнева революція стала кроком не вперед, а назад, бо привела до ліквідації особистих свобод і жахливого поневолення народів та людини, і що в капіталістичних країнах робітники здобули найбільше прав засобами мирної боротьби. У «Програмі» читаємо: «Ми, учасники демократичного руху, молоді і старші, представники різних соціальних верств, різних професій і національностей, різних поглядів, матеріялісти й ідеалісти, атеїсти і віруючі соціалісти, комуністи і націоналісти, об'єднанні у змаганні до справедливості, гуманного правопорядку, свободи, недоторканості особи, повної демократії, з'ясували в цьому документі наші погляди, прагнення та надії і накреслили шляхи еволюційної перебудови радянського суспільства».

Щоб приєднати собі послідовників, автори нагадують радянським громадянам, що тільки в результаті пасивності й інертності всіх суспільних верств і відсутності демократії загинуло 14 мільйонів невинних громадян, що, не зважаючи на частинне пом'якшення режиму, небезпеки дальших на-

сильств не минули, що ніхто з громадян СРСР (включно з особами найвище поставленими в державі) не є забезпечений проти беззаконности і насильства.

«Програма» кінчається численними закликами до різних груп населення СРСР: до інтелігенції, робітництва, селянства, молоді, військовиків і працівників КГБ. Крім загальних пропозицій боротися за демократію, «Програма» пропонує робітникам страйки як один з засобів боротьби; воєнків закликає не підносити зброї проти своїх співгромадян; службовикам КГБ пригадує, що численні їхні колеги, які знищували різних уявних контрреволюціонерів, відтак часто самі ставали жертвами таких же обвинувачень.

«ПРОГРАМА» Й ІНШІ ДИСИДЕНТИ

Як треба оцінювати викладену вище «Програму» демократів Росії, України, Прибалтики?

Перш усього, як уже згадано на початку цієї статті, «Програма» є наскрізь своєрідним і єдиним документом захалавної літератури, в якому так широко поставлена оцінка сучасного становища народів Радянського Союзу і висувається така конкретна програма майбутнього, що мало б прийти на зміну комуністичній диктатурі і сучасній радянській імперії. При тому йдеться про ширину однаково програмову, як і про широкий вахляр осіб (різні національності, комуністи, націоналісти, віруючі, атеїсти), які за цією програмою згодом стоять.

Почнімо від самих авторів «Програми». Вони не відомі. Під документом немає ні одного прізвища. Є тільки підпис «Демократи Росії, України і Прибалтики». Не відомо також, чи документ є автентичний, чи, наприклад, на його редагування не мали впливу чинники державної безпеки СРСР. Правда, це останнє мало правдоподібне, коли взяти до уваги зміст «Програми». Чи за документом справді стоять демократи Росії, України і Прибалтики — також сказати важко. З того, що серед дотеперішніх діячів інтелектуального ферменту в програмі згадуються тільки самі росіяни (Даніель, Синявський, Гінзбург, Галансков, Буковський, Габай та інші; правда, є також ген. Григоренко, що є українцем, але в українському ферменті участі не брав), а не згадуються такі відомі в усьому Радянському Союзі постаті, як, наприклад, Чорновіл чи Дзюба, треба здогадуватися, що за «Програмою» стоять у першу чергу діячі російської національності. Це, звичайно, не зменшує її значення, а де в чому робить її навіть більш промовистою та важливою. Бо коли самі росіяни сьогодні відверто говорять про грабіжницьку політику царату і про колоніальний характер сучасного СРСР, то це знак не поганий. Та про це пізніше.

«Програма» не вкладається також у схему, що її останнього часу пропонував російський історик Андрей Амальрик

у розвідці п. н. «Чи проіснує Радянський Союз до 1984 року?» Він також говорить про демократичний рух опору в СРСР, але ділить його на три головні течії: «марксистсько-ленінську», «християнську» і «ліберальну». Провідними постатями першої течії він вважає покійного письменника А. Костюрина, ген. П. Григоренка, І. Яхимовича; до другої зараховує І. Огурцова; до третьої — П. Літвінова та академіка А. Сахарова. У «Програмі» є безперечно елементи християнського чи соціалістичного гуманізму, є в ній проєкція економічного устрою з виразними тенденціями соціалістичної економіки плюс компроміси в бік приватної власності і вільної ініціативи. У площині політичних постулатів є виразна ставка на політичну демократію і повне заперечення всякої диктатури і тоталітаризму, в національній політиці — ворожесті до імперіялізму і пропозиція мирної співпраці та мирного ладнання конфліктів між народами. З «марксизму-ленінізму» в «Програмі» і сліду немає. Взагалі автори «Програми» зовсім ігнорують мумію Леніна, якій сьогодні поклоняються численні дисиденти в Радянському Союзі, зокрема на Україні (про це також пізніше). Таким чином «Програма» є ніби спробою ідейної синтези основних надбань людства, зокрема тієї його частини, яка має нещастя жити під «східним соціалізмом», тобто під контролем Москви.

«ПРОГРАМА» І ПОЗИЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ 1940-ИХ РОКІВ

До речі, український читач, що познайомився з політичною та соціально-економічною частиною «Програми» і з її критикою рабовласницької комуністичної системи, не може не мати великого вдовolenня. Точніше, він може бути гордий з досягнень української політичної думки.

Пророчу візію того, куди веде людство догматичний марксизм, мав довго перед утворенням Радянського Союзу Іван Франко. Уже в 1897 році, в передмові до збірки «Мій Ізмарагд», він визначив марксистську соціал-демократичну доктрину як «релігію, основану на догмах ненависти та класової боротьби», і заявляв: «Я ніколи не належав до вірних тої релігії, і мав відвагу серед насміхів і наруги її adeptів нести сміло свій стяг старого щиролюдського соціалізму, опертого на етичній, широкогуманній вихованню народних мас, на поступі й загальнім розповсюдженню освіти, науки, критики, людської та національної свободи, а не на партійнім догматизмі, не на деспотизмі провідирів, не на бюрократичній регламентації всієї людської будуччини...»¹ Подібні оцінки давали комунізму також інші українські, зрештою, і неукраїнські автори після жовтневої революції.

¹ «Іван Франко про соціалізм і марксизм. Рецензії і статті 1897—1906». Вид-во «Пролог», Нью-Йорк, 1966, стор. 14.

Якщо ж йдеться про найновіші часи, то багато з того, що сучасні автори «Програми демократів Росії, України, Прибалтики» пишуть про ті питання в 1969 році, було написане понад двадцять років тому публіцистами українського визвольного руху на Україні, а також у програмі Організації Українських Націоналістів, прийнятій на III Великому надзвичайному зборі ОУН 21—25 серпня 1943 року. Вистачить читати публіцистичні праці П. Полтави, О. Горнового чи У. Кужіля, щоб побачити спорідненість між їхніми оцінками і тим, що сьогодні пишуть автори «Програми».²

Ось, як уже згадано, в «Програмі» пишеться, що «в СРСР господарить єдина найбільша у світі монополія на всі засоби виробництва», а Горновий писав у 1947 році, що «засоби виробництва віддані в СРСР до виключного розпорядження вузької кляси сталінських вельмож, яка займає монопольне становище в керівництві державою».³ У «Програмі» читаємо: «Після жовтневої революції 1917 року, прикриваючися демагогічними гаслами весвітньої революції, інтернаціоналізму і пролетарської солідарности, Росія постійно прагнула підбоїв, підпорядкування собі нових територій». А Полтава в 1947 році писав: «На позиції найреакційнішого імперіялізму стали російські більшовики. Зараз після захоплення влади вони приступили до придушення національно-визвольних рухів поневолених царською Росією народів».⁴ «Програма» закликає вояків радянської армії «не підносити зброї проти своїх співгромадян», а Горновий цитує одну з листівок, що їх поширювала УПА в 1944 році, в якій між іншим пишеться: «Червоноармійці! Не йдіть проти народу... Станьте одноставно на захист життя і майна вашого і ваших рідних. Станьте до боротьби проти ворогів людства — нітлерівських і сталінських паліїв війни!»⁵

Тільки в питанні державної самостійности народів і передумов міжнаціональної співпраці публіцисти українського визвольного руху є набагато точніші та виразніші, ніж автори «Програми». «Програма» говорить про ідею самовизначення, про загальнонаціональний референдум як передумову усамостійнення неросійських народів СРСР і про новий Союз Демократичних Республік. Полтава також є за міжнаціональне співробітництво, але ідея нації і національної держави є для українського організованого визвольного руху ви-

² Пор. «Позиції українського визвольного руху. Матеріали з рідних земель до питань боротьби за українську державу». Видавництво «Пролог», Мюнхен, 1948. П. Полтава «Збірник підпільних писань», в-во «Український самостійник», Мюнхен, 1959. Осип Дяків-Горновий «Ідея і чин. Повна збірка творів», в-во Товариства колишніх вояків УПА, Нью-Йорк, Торонто, Мюнхен.

³ «Позиції...», стор. 118.

⁴ «Позиції...», стор. 49.

⁵ Осип Дяків-Горновий, стор. 113.

хідною позицією. Наче передбачаючи майбутній розвал західних колоніальних імперій, Полтава в 1947 році писав: «Історична доба, яку переживаємо, — це доба емансипації поневолених дотепер народів як в Європі, так і в усьому світі... Ідея нації — домінуюча ідея теперішньої історичної доби... Ідея міжнародного співробітництва є об'єктивно прогресивна ідея, (але вона) може бути цілком зреалізована тільки при умові повного здійснення принципу самоозначення народів. Доки існують панівні і поневолені народи, доки одні нації поневолюють інші, слабші від себе, народи, доти не може бути мови про загальне довір'я між народами. А без такого довір'я між народами не може бути і мови про якусь ефективну міжнародну співпрацю».⁶

ЧИ НЕРОСІЙСЬКИМ НАРОДАМ СРСР ТРЕБА САМОВИЗНАЧАТИСЯ?

І взагалі національне питання, зокрема питання майбутнього України, мусить викликати в українського читача «Програми» ряд запитів.

Безперечно вже сама критика російського імперіалізму й національної політики більшовиків є великою подією в програмі, за якою, треба надіятись, стоять видатні діячі сучасного інтелектуального ферменту в Росії. Правда, дуже шкода, що прізвища тих людей досі не відомі. Дехто скаже, що така вимога — це тільки побожне бажання, бо ж авторів таких захлаєвних документів ждуть переслідування з боку КГБ. Але це не зовсім так. Переслідують чейже сьогодні взагалі всіх, хто вимагає свободи, а тим не менше відомими є в Радянському Союзі і на Заході прізвища десятків таких мужніх людей — згадати хоча б Солженіцина, Данієля, Синявського, Літвінова та інших. Але вони й інші російські діячі досі дуже обережно висловлювались у національному питанні. У відомому меморандумі академіка Сахарова говориться про «антисемітизм і українофобію» (до речі, ці означення точно повторені в «Програмі»), в трактаті Амальрика є дещо більше про дискримінацію неросійських народів та про їхні прагнення до незалежності. Два російські дисиденти, що відмовилися повернутися до Радянського Союзу, письменники Аркадій Белінков і Анатолій Кузнецов також говорять про поневолення неросійських народів. Проте їхні оцінки чи заяви не можна рівняти з тим, що написано в «Програмі».

Тим не менше, з українського становища, з'ясування «Програми» важко вважати задовільним.

Поперше, якщо мова про критику російської імперіалістичної політики і поневолення неросіян, то (коли вживати

⁶ «Позиції...» стор. 56, 60, 74, 75.

історичних аналогій) треба нагадати, що ніхто більш рішуче не засуджував царат за поневолення неросійських народів, ніж «вождь російських більшовиків» Ленін. Але це, як відомо, зовсім не перешкоджало йому вислати збройні загони проти Української Народної Республіки. Тому хоч як дуже треба привітати тих російських діячів, які писали «Програму», за їхню мужність сказати правду про поневолення України та інших неросійських народів царатом та більшовиками, ми мусимо таку їхню поставу вважати тільки першим кроком у напрямі налагодження майбутніх мирних взаємин між Україною і Росією чи, точніше, першим кроком для знайдення спільної плятформи боротьби проти комуністичної тиранії.

Другим їхнім кроком мусіла б бути більш чітка або, точніше кажучи, безумовна готовість визнати державну самостійність України. Автори «Програми» говорять про самовизначення, про референдум під контролем Об'єднаних Націй, а взагалі ставлять перед неросійськими народами перспективу включитися в «Союз Демократичних Республік». Погана традиція і досвід в СРСР такі, що навіть застереження, що така участь в СДР мала б залежати від рішення самих неросійських народів, наводять на дуже неприємні ремінісценції. Бож Радянський Союз організувався також на «добровільній» базі, а офіційна радянська історіографія переконує, що одним з ініціаторів того «добровільного» союзу була якраз Україна! Словом, йдеться про захитане довір'я, про яке в свій час писав П. Полтава, а довір'я це можуть росіяни здобути в неросіян тільки беззастережним визнанням прав неросіян на державну незалежність. Щойно за незалежністю можуть іти добросусідські взаємини, а тоді, якщо дані народи будуть у тому зацікавлені, може прийти пора для будь-яких ближчих союзів чи об'єднань. Союз Демократичних Республік — ідея гарна. Може, й справді колись об'єднаються в такому союзі не тільки східноєвропейські, але також народи всієї Європи. Проте добровільно об'єднуватися можуть тільки ті, хто має вільну волю, отже для того треба насамперед бути самостійним. Тому сьогодні, коли і росіяни, і неросійські народи знаходяться перед перспективою боротьби проти спільного ворога і перед konieczністю спільного фронту, мусять бути створені для них згадані конкретні передумови. Без них всяке планування того, що може бути в майбутньому, зайве. Воно наслідків не дасть.

*

Тут треба пригадати ще прикрий для неросійських народів емігрантський досвід 1940-их і 1950-их років.

При кінці другої світової війни німці, як відомо, пробували об'єднати військові та політичні російські і неросійські частини та групи в одне тіло, мовляв, для спільного фронту боротьби з більшовиками. На початку 1945 року утво-

рилося навіть відповідне об'єднання, т. зв. Комітет визволення народів Росії (КОНР) під керівництвом ген. А. Власова. Як відомо, нічого з цього не вийшло. Не тільки тому, що німці війну програли, але також тому, що жодні серйозні самостійницькі українські та інші неросійські сили в КОНР не пішли, бо в нього неясна була національна програма.

Справа не вийшла також з подібної імпрези, що її організували на початку 1950-их років різні російські емігрантські групи разом з деякими «націоналами» під омофором деяких американців, мовляв, в аспекті холодної війни (відомий Координаційний центр антибільшовицької боротьби — КЦАБ). Афера закінчилася повним провалом, і це знову не тільки тому, що холодну війну американці проміняли на політику мирного співіснування з Радянським Союзом, а тому, що жодні серйозні неросійські кола з КЦАБ співпрацювати не хотіли. А втім й організатори КОНР і КЦАБ ставили національне питання неросійських народів у площину т. зв. «непередрішення» — отже виборів, референдумів, словом, ставили під знак запиту, чи справді українці або інші неросійські народи хочуть бути самостійні, чи, може, такі воліють залишатися під однією великоросійською шапкою.

Така є отже наука минулого, і з неї треба зробити висновки. Для того, щоб приєднати для співпраці всі народи Радянського Союзу і створити справді життєздатний спільний фронт боротьби проти панівної системи, треба таки домовитися про беззастережне право кожного народу на державну незалежність. До того ж, як виходить з «Програми», її автори розуміють, що успіх росіян в їхній боротьбі за політичні свободи залежать від національної свободи неросійських народів і навпаки. Вони так і пишуть: «Російська прогресивна інтелігенція розуміє й усвідомлює, що без свободи націй не може бути свободи особи і повної демократизації суспільства». У свою чергу «національно-визвольні рухи народів СРСР повинні в цілому солідаризуватися і доповнювати російський рух за політичні свободи і демократизацію суспільства».

Правда, на оборону обережних формулювань, що їх роблять автори «Програми» в національному питанні, можна зауважити, що вони пишуть не тільки для неросіян, але також (і чи не в першу чергу) для росіян. А в той же час завдяки довгій традиції російського шовінізму в минулому і завдяки тому, що від початку 1930-их років на ділі не ведеться в Радянському Союзі боротьби проти нього, а, навпаки, часто великодержавний шовінізм там свідомо підсичують, — сучасне російське суспільство у великій частині хворіє на цю страшну недугу. У нього, чи принаймні в шовіністичної частини росіян, всякий натяк на «сепаратизм» родить святе обурення. Автори «Програми» напевно цього свідомі. Вони так і пишуть, що ті ж шовіністи відразу зчиняють крик, мовляв, «чого (неросійським народам) ще бракує? Ми їх году-

емо! Без нас вони погибли б» і т. д. Але коли рівночасно ті ж автори «Програми» запевняють, що російські шовіністи це «нікчемна порстка» серед російського народу, то не треба з ними аж так рахуватися, бо їх і так не переконаєш, а орієнтуватися треба на тих росіян, які розуміють або готові зрозуміти, що за неросіянами треба визнати беззастережне право на державну незалежність, без будь-яких застережень, без пропозицій самовизначуватися виборами чи референдумами. Бо кінець-кінцем жоден з визволених із західного колоніалізму народів Азії чи Африки по другій світовій війні плетісциту в себе не влаштовував. Для чого ж тоді плетісцити потрібні якраз неросійським народам радянської імперії? Більшість з них — це старі нації, з великими державними традиціями. Хіба слід думати, що їхні прагнення бути самостійними можуть бути менші, ніж будь-якого азійського чи африканського народу колишніх західних колоній?

ПРО ЕВОЛЮЦІЮ Й МИРНІ ЗАСОБИ БОРОТЬБИ

Питання викликає також проблема засобів, які автори «Програми» пропонують для усунення сучасної комуністичної диктатури та радянського колоніалізму. Як згадано, на думку авторів, це мають бути засоби виключно мирні, еволюційні.

Це питання тісно зв'язане з думкою авторів «Програми» про характер теперішньої влади в Радянському Союзі, про його можливості еволюціонувати. З інших документів російської і неросійської захлавної літератури відомо, що погляди сучасних дисидентів у цьому відношенні поділені. Наприклад, Андрій Амальрик дотепно глузує з тих західних дослідників Радянського Союзу, які вірять у можливість еволюції режиму і легальної боротьби проти нього. Правда, в цій оцінці Амальрик не цілком послідовний, бо рівночасно він висуває теорію т. зв. сірого пояса, себто намагань громадян СРСР входити в зону між легальністю і нелегальністю, отже, відвоювати від режиму те, що виразно не забороняє закон. А це є легальна боротьба, розрахована на еволюційні зміни.

Виразно за еволюцію висловлюється академік Сахаров, який на цьому буде свою теорію конвергенції капіталізму і радянського соціалізму. Зате покійний Аркадій Белінков був чи не найбільш послідовним противником сподівань на мирні зміни. Він казав: «Радянської влади не можна поправити, її не можна вилікувати. Весь її глузд і ціль — це абсолютна і необмежена тиранія над людьми... з нею треба боротися».⁷

⁷ За українським перекладом листа Белінкова в газеті «Українське життя», Чикаго, 3 листопада 1968.

З природи речі речниками легальних, еволюційних метод боротьби є ті кола сучасного інтелектуального ферменту в СРСР, які обвинувачують сучасне керівництво КПРС у порушенні ленінських норм і висувають гасло «правдивого марксизму-ленінізму». Такими є, наприклад, ген. П. Григоренко та Іван Яхимович. Туди треба зарахувати також носіїв самооборони неросійських народів, чи то будуть кримські татари, чи українські діячі типу Івана Дзюби або Вячеслава Чорновола. Їхня концепція критики керівників КПРС і направи відносин побудована на премісі, що привернення ленінських норм керівництва, зокрема ленінських принципів національної політики, задовольнило б прагнення неросійських народів. Ясно, що ця концепція включає надію на еволюційні зміни комуністичної системи. З цього погляду автори «Програми демократичного руху Росії, України, Прибалтики» включаються в це (треба думати) найширше сьгодні русло опозиційно-реформаторських сил Радянського Союзу. Логічно є їхня ставка на еволюцію.

Але власне тут така широка й далекосяжна «Програма» мусить викликати в читача цілий ряд сумнівів щодо її здійсненності та реальності. Бо як не як, а вимоги відомих досі в Радянському Союзі дисидентів є дуже скромні в порівнянні з пропозиціями авторів «Програми». Коли кримські татари вимагають повернення на їхні рідні землі і коли ген. П. Григоренко підтримує їхні прагнення, коли він та інші протестують проти свавільних арештів, проти висилання здорових людей до психіатричних лікарень, коли вони домагаються права вільно висловлювати свою думку, коли Дзюба критикує насильство русифікації, протестує проти безправних арештів, вимагає здійснення статей конституції про основні права українського народу, коли Чорновіл відмовляється зізнавати як свідок на закритому суді, — то це є наскрізь легальні вимоги, що їх так чи інакше можна вкласти в теоретично обов'язкові в Радянському Союзі правні норми. Але й за це тих, хто такі вимоги ставить, безоглядно переслідують.

Як же тоді здійснити мирними засобами вимоги «Програми», що для їх здійснення треба б на ділі зникнення теперішньої системи влади в Радянському Союзі? Бо як без того можна думати про те, щоб мирними засобами ввести в життя основні демократичні свободи громадян, свободу слова, зборів, організації тощо? Чейже сьгодні за самий натяк на такі права людей саджають за ґрати! Або як можна говорити про самовизначення народів, про референдуми під наглядом Об'єднаних Націй, коли за саме тільки дискутування такої програми українським юристам Левові Лук'яненкові, Іванові Кандибі, Степанові Вірунові присудили по 15 років ув'язнення? Авторі «Програми» пишуть про робітничі страйки, алеж відомо, що спроби страйків у концентраційних таборах у першій половині 1950-их років частини КГБ душили танка-

ми, а на демонстрацію робітників у Новочеркаську стріляли з кулеметів.

Таких питань можна ставити багато більше, і всі вони вказують на величезні труднощі, які стоять перед тими борцями проти сучасного режиму в Радянському Союзі, які хочуть мирними засобами здійснити таку програму, яка по суті вимагає ліквідації цього режиму.

Чи це значить, що така «Програма» — утопія, і що пропонувані в ній мирні засоби зовсім не реальні, і що, нарешті, єдино революційними методами можна звільнити народи Радянського Союзу від сучасного поневолення? Теоретично відповідь на це проста: ясно, що таких змін, які пропонують автори «Програми», можна досягти тільки поваленням існуючої панівної системи. Немає сумнівів, що в кінцевому результаті так воно і буде. Але тому що в сучасній дійсності немає ні внутрішніх, ні міжнародних передумов для революції в Радянському Союзі, «Програма демократичного руху Росії, України, Прибалтики» і пропонувані нею мирні засоби боротьби є під цю пору єдиним шляхом, яким народи СРСР фактично йдуть. Щобільше, ширше застосування тих засобів аж до розмірів масового пасивного опору могло б розкрити перед народами СРСР цілком нові перспективи і примусити керівників КПРС до поступок. Це звичайно ні в якому разі не виключає, що завтра змінені умови, які сьогодні передбачити не можливо, можуть відкрити перед тими народами цілком нові перспективи. Проте «Програма» є великим кроком вперед на шляху боротьби народів Радянського Союзу за національну, політичну і соціальну свободу.

Це — крок вперед тому, що, в порівнянні з усією дотеперішньою російською захальвною літературою, ніхто досі так широко не ставив питання боротьби проти панівної в Радянському Союзі системи. Це — крок вперед тому, що за цією програмою, треба думати, стоять не самі поети чи письменники, але передусім люди, які мислять політичними категоріями. Це — крок вперед також тому, що ті люди мають мужність назвати на ім'я деякі дуже неприємні для вух російських шовіністів і правлячих в СРСР бюрократів правди.

Вкінці треба відзначити ще один важливий момент. Це — заклик авторів «Програми» до мирної співпраці народів СРСР сьогодні й у майбутньому і заклик, щоб спори між народами ладнати мирними засобами, виключаючи взаємну боротьбу за кордони.

Немає сумніву, що, всупереч голосній пропаганді про ліквідацію національних суперечностей, про досягнену дружбу і приязнь між народами СРСР, керівники КПРС у великій мірі спричиняються до роз'ятрювання міжнаціональних спорів. Вони зокрема, як було вже сказано, винні у потуранні чи, точніше, роздмухуванні великодержавних російських шовіністичних апетитів, вони відповідальні за фактичну, хоч офіційно заперечувану, проповідь погорди до не-

росіян, проповідь російського расизму, міжнаціональної ненависти, ксенофобії тощо. Це злодіяння більшовиків не могло залишитися без поганих наслідків, зокрема, коли мати на увазі, що вони прийшли до влади після злочинного в цьому відношенні царського режиму і що взагалі між народами Східної Європи існують історичні антагонізми. Коли програма, за якою стоять передусім росіяни, засуджує українофобію, антисемітизм та інші вияви расової ненависти і закликає до мирної ліквідації спорів між народами — це додаткова причина, чому до думок, викладених у ній, повинні всі народи Радянського Союзу й їхні еміграції поставитися якнайбільш серйозно. Однак рівночасно неросіяни мусять вказати авторам «Програми» на те, що в міжнаціональних взаєминах «Програма» не послідовна, що будь-які намагання в будь-якій формі зберігати імперію засуджені на провал і що тільки щире та відверте визнання прав народів СРСР на повну державну незалежність може створити здорову атмосферу для спільної боротьби проти сучасних поневолювачів. Вкінці, така програма може поширити фронт боротьби, включаючи в нього не тільки народи Росії, України, Прибалтики, але й народи інших республік сучасного СРСР.

Повідомляємо наших читачів, що наступне число журналу буде подвійне — за липень-серпень.

Чи справді „може статися й так“?

Володимир П. Стахів

У польському журналі «Культура», що видається в Парижі, в числах 4/271 та 5/272 за квітень і травень 1970, появилася стаття Юліюша Меровського п. н. «Може статися й так», яка не повинна залишатися без відгомону з українського боку. Автор, відомий дуже активний і темпераментний публіцист цього місячника, вже раніше звертав увагу польської громадськості (і то не тільки на еміґрації) на важливість польсько-українського порозуміння і вже не раз висловлювався в цьому питанні. Він робив це звичайно тільки в контексті загальнопольської політичної проблематики, при чому по-різному були ставлені наголоси на потребу такого порозуміння. В останній статті українське питання стало, так би мовити, її публіцистичним хребтом.

В одному місці Ю. Мерошевський виразно підкреслює, що «стаття має характер спекулятивний» — тобто її хід думок побудований на одному з можливих варіантів російської імперіальної політики в Азії, зокрема у відношенні до Китаю. Автор ставить можливість російсько-китайського воєнного конфлікту тільки у сферу припущень і політичної калькуляції. З такою обережністю в оцінці загострених російсько-китайських стосунків за останні роки можна й погодитися, враховуючи факт, що на зовнішню політику великодержав-імперій завжди впливає багато елементів, важливість та вирішальну роль яких на даному конкретному етапі важко передбачати.

Можна або подати докладний зміст статті, або навіть передрукувати переклад її в цілому. Ми обмежимося тільки деякими цитатами, що безпосередньо стосуються української теми. Вже на першій сторінці Мерошевський пише:

Мені здається, що ряд причин, які спричинили упадок Першої Речі Посполитої, можна звести до двох пунктів: зник політичної мислі і зміна геополітичної ситуації. Таку зміну в геополітичній ситуації приніс зріст могутности Росії. Ця загроза вимагала видатної політичної мислі з боку Польщі — а такої мислі забракло. Треба було встановити великого козацького гетьмана й Україні дати цілковиту автономію... Під національного політикою ми ніколи не розуміли партнерства, а завжди тільки денационалізацію... Для козака чи татарина існував тільки один шлях до nobilitacji, а саме — цілковита польонізація...

Якби самостійна Польща двадцятиріччя (1918—39 — В. П. С.) визнала за Східньою Малопольщею (Східньою Галичиною — В. П. С.) широку та справжню автономію, якби українська мова стала урядовою на рівні з польською, якби ми створили у Львові український університет, то українці мусіли б зробити висновок, що партнерами вважають їх поляки, а не росіяни. Тоді вони були б лояльні супроти Польщі, бо їх трактовано б як рівноправних партнерів у багатонаціональній Речі Посполитій...

Можна і так в історичній ретроспективі робити реєстр різних «якби», хоч вони історії не змінять і не вплинуть на теперішнє становище обох братніх народів. Чому ж тоді до цього реєстру не додати ще одного «якби»: якби з польського боку було респектоване право самовизначення народів (принаймні згідно з Вілсоновим принципом щодо народів Австро-Угорщини), і в наслідок того не велася польсько-українська війна за Східню Галичину в 1918—19 роках? З сьогоденної політичної перспективи ця війна була і непотрібна, і для обох тодішніх противників шкідлива. Без цієї злощасної війни не тільки українсько-польські взаємини, а й політичне становище в Східній Європі уклалося б інакше. Однак про це все не варто сьогодні публіцистично писати: краще залишити це аналізі історичної науки. Бо публіцистично можна дійти до висновку, що й у 1918 році «забрало видатної політичної мислі з боку Польщі». Отож поставмо взаємно кінцеву риску під цим питанням.

Сьогодні лежать важливіші справи на нашому спільному політичному столі.

Мерошевський цілком слушно пише, що російська традиційна політика супроти Європи буде зревізована, бо сьогодні «ніщо не загрожує Росії із заходу, а тільки із сходу». Бо, наприклад, «німецька реакція після другої світової війни цілковито різниться від реакції після першої війни... молодь у більшості антимілітаристська». Це може змінитися, «але в теперішньому варіанті приймаємо заложення, що Німеччина вже ніколи не буде ні світовою потугою, ні мілітарною силою в європейській скалі». Також Англія та Франція не посідають уже можливості стати світовими потугами. Тому сьогодні «легше уявити собі російські танки над каналом Ля Манш, ніж танки НАТО під Ленінградом».

Доля Польщі та Східньої Європи, — пише Мерошевський, — була функцією взаємин наших могутніх сусідів... Тепер Росія «здобула» на сході могутнього, ворожого сусіда, який змінив азійську «рівновагу сил». Росія досі не посідає політики щодо сильного Китаю, який став новим елементом у російській далекосхідній політиці. Досі Росія зважала в своїй політиці тільки на слабкий Китай... Сьогодні Китай став для Росії центральною проблемою... Тому Росія мусітиме шукати союзників не проти Німеччини, а проти нуклеарно озброєного Китаю.

«Рівновага сил» в Азії фактично докорінно змінилася два десятиріччя тому, тобто після приходу до влади Комуністичної партії Китаю (КПК), а не лише за останні роки, коли дійшло до т. зв. «ідеологічного розриву» між КПК і КНРС. Основною помилкою в міжнародній політиці було трактування комуністичного Китаю як величезного (і тому небезпечного) «сателіта» Москви, спричинене передусім «тезою», що, мовляв, «гострі протиріччя можуть існувати тільки між капіталістичними державами», а не між комуністичними, політика яких ніби базована на т. зв. «пролетарському інтернаціоналізмі». Приймім навіть до спекулятивної уваги варіант, що після смерти Мао дійде до значного відпруження російсько-китайських взаємин, все ж таки неприхована ривалізація комуністичних «гігантів» в Азії залишиться, щоб у відповідну пору вибухнути черговою драматичною кризою. На зрушення «рівноваги сил» в Азії мусять зважати зокрема всі народи, поневолені російським «соціал-імперіялізмом» (як це окреслюють у Пекіні), і тому Мерошевський солідно підготовляє польську громадську думку для використання цього зрушення в концептуванні нового політичного мислення. При цьому він кладе головний наголос на питання польсько-українського порозуміння. Також й українське політичне мислення вимагає ревізії, якщо мова про азійські проблеми. Послухаймо голос польського публіциста:

Не важко уявити собі настрої українських вояків на Далекому Сході. Чого має шукати українець під китайським муром? Відомо також, що українці дуже огірчені фактом, що значна частина їхнього національного доходу інвестується в Сибірі... Чому український народ мав би скривавлюватися в довготривалій війні з Китаєм? Що обходять українців китайці, з якими вони ніколи не мали будь-яких суперечок?

Це — цілком слушні риторичні питання, поставлені автором зокрема на адресу поляків, щоб переконати їх у доцільності нової, дуже реальної політичної концепції. Одночасно ці питання повинні ставити собі також і українці — на батьківщині та на еміграції, щоб дійти до подібного висновку, що його робить автор.

З бігом часу — в обговорюваній ситуації — між поляками й українцями, тобто між двома найбільшими слов'янськими народами (поминувши росіян) почало б зарисовуватися неофіційне, непартійне, а фактичне порозуміння та взаєморозуміння. Очевидно, у випадку війни чи серйозної кризи Росія не могла б допустити до будь-якого польсько-українського зближення, бо того роду «антанта» охоплювала б понад 75 мільйонів населення.

Якщо правильно розуміти автора, він розраховує на ті кадри в компартіях Польщі та України, які ще не втратили національного мислення і готові шукати «неофіційно» чи

«непартійно» політичного взаємозрозуміння. Напевне не буде заоптимістично, коли констатувати, що такі елементи (хоч, може, сьогодні не надто значні) існують серед партійців в обох країнах. Зокрема польський публіцист може посідати інформації з цієї ділянки, бо він досить часто (як це він уже не раз у своїй публіцистиці підкреслював) зустрічається з молодими туристами з Польщі і веде з ними політичні розмови. Не виключене, що проблематика, порушена в його статті, була темою того роду розмов. Виходило б, що його співрозмовці орієнтуються також у політичній ситуації на Україні й ознайомлені з категоріями політичного мислення деякого з-поміж українського молодшого покоління. Припускаємо, що твердження — «українці пов'язані з росіянами століттями спільної історії» чи «якби Росія „європеїзувалася“, тобто коли б вона переформувалася на федерацію самостійних націй, українці, мабуть, воліли б залишатися в російській орбіті, ніж шукати порозуміння з Польщею», — що наведені твердження є якимось відгомном «неофіційних чи непартійних» польсько-українських розмов, що в тій чи тій формі або при такій чи іншій нагоді ведуться «десь» за залізною завесою. Однак, на нашу думку, того роду твердження пройшли радше через призму згаданих співрозмовців Мєрошевського, які напевне з недовірливістю поляка ставляться до кожної спроби з боку українців шукати порозуміння з росіянами з позицій рівноправного партнерства. Останнє є тільки більшою чи меншою політичною ілюзією, хоч треба погодитися з Мєрошевським, що «деякий відсоток українців, як і поляків є за порозуміння з Росією», але «не з Росією, яка є тюрмою народів та жандармом Європи».

Сьогодні вже відомо, що Пекінська радіостанція веде пропаганду мовами підрадянських народів Туркестану і що Москва пильно стежить за тим, які досягнення має ця пропаганда. Мєрошевський має рацію, коли стверджує, що у випадку збройного конфлікту між СРСР і КНР росіяни аж надто добре знають, що їхню «імперію розіб'ють не киргизи чи татари, а розбити тюрму народів зможуть тільки українці та поляки» і що «визвольні рухи в Польщі та Україні викликали б ланцюгову реакцію, яку важко буде опанувати». У такій ситуації Москва поробила б усі заходи, щоб порізніти поляків і українців: наприклад, «вона пообіцяла б Польщі повернути їй Львів, мовляв, „Львів забрав полякам Сталін у добу помилок та спотворень”» і цим «купити собі поляків і викликати ненависть українців до поляків». Якби поляки прийняли таку пропозицію, вони, на думку Мєрошевського, втратили б можливість «використати історичну шансу», бо тоді «позиція Польщі vis-à-vis Росії значно послабилася б», і полякам довелось б раз назавжди попрощатися «з відбудовою здорової пропорції між Польщею і Росією». У цьому контексті Мєрошевський робить історичну ремінісценцію, стверджуючи, що в 17 стол. «нашу ривалізацію з Росією ми (тобто поляки — В. П. С.) програли не безпосередньо проти Москви,

а на Україні; тодішнім східноєвропейським народам ми не запропонували нічого іншого, як визиск та колонізацію, і з цієї причини про ягеллонську ідею поляки говорять з захопленням, а українці чи литовці з відразою».

Ми не пропонуємо польсько-української федерації, пише Мєрошевський далі, — а ще менше новий похід на Київ. Однак, говорячи образово, ми можемо виграти з Росією тільки на Україні. При відповідній кон'юнктурі ми зможемо відбудувати наш статус супроти Росії тоді, коли нації, що відділюють Польщу від корінної Росії, посідають впевненість щодо нашої приязни та підтримки. Це — не імперіялізм і не ягеллонська ідея, а звичайна розсудлива політика. Розсудлива і далекогозора політика куди трудніша, ніж імперіялізм. Найлегшим, хоч у своїх наслідках катастрофальним, є міні-імперіялізм у стилі Заользя (польська випава на частковий розподіл Чехо-Словаччини восени 1938 року — В. П. С.) чи відібрання Вільни малому народові при сприятливій нагоді.

Тут процитовані найважливіші думки статті. Найважливіші — якщо мова про конкретне налаштовування польсько-українського порозуміння. Ці думки можуть бути дискусійні (чи навіть контрверсійні) не тільки для поляків, але й для українців. Однак тільки дискусія може довести до політичних висновків, задовільних і сприятливих для обох сторін. Стаття Юліюша Мєрошевського може бути вихідною базою для такої дискусії. Зокрема в ситуації, коли російська імперія втягнута тепер у дуже небезпечну для неї ривалізацію за впливи в Азії з потенційно могутнім партнером, яким є Китайська Народна Республіка. Ця загрозна для Росії небезпека зростатиме з кожним роком у геометричному порядку.

Тому важко погодитися з автором з його окресленням «спекулятивного характеру статті».

Чи «може статися так», як передбачає і до чого прагне автор, важко сказати. Але в національному інтересі українського й польського народів повинно б статися *саме так*. При чому треба б уточнити і деталізувати деякі недомовлення й узагальнення.

„Україна як професія“

ЛИСТ ДО МОЛОДОГО ЧИТАЧА «СУЧАСНОСТІ»

Павло Чернов

Не знаю, чи писати до «Сучасности» — це найкращий спосіб встановити з вами зв'язок. «Сучасність» ви, очевидно, знаєте, часом навіть у товариських розмовах зауважуєте не без певної гордості: «Це наша „Культура”» (мова про польський місячник, що виходить у Франції), хоч самі признаєтеся, що «останнім часом» читаєте журнал дуже рідко (справедливість вимагає додати, що «Культуру» читаєте ще рідше). Це, мабуть, тому, що ваше університетське навчання доходить кінця, і ви незабаром будете бакалавром (по-нашому — чи не магістром, тобто станете перед аспірантурою) і думаєте про майбутнє, професію. Що робити?

Мені було б прикро, якби цей лист пройшов попри вашу увагу, бо власне про це буде в ньому мова: що робити? Як личить людині старшого покоління, тобто тій, що радить молодим, як уникнути помилок, що їх сама колись робила, я хотів би дати вам кілька непрошених порад. Якщо думаете продовжувати навчання, тобто йти до „graduate school” (в аспірантуру), то чому б вам не вивчати українознавство? Пропоную вам зробити це не в ім'я «самопожертви для нації», а згідно з «розумним егоїзмом»... Дуже добре бачу ваше обличчя, коли ви читаєте ці слова. «Невже ж ви збожеволіли? По стількох літах примусового українознавства вдома, в церкві, Пласті, на літніх вакаціях і при багатьох інших нагодах ви радите мені продовжувати його ще й в університеті! Навіть мій батько (що після роботи по вечорах переживав наново події 1943, 1940, 1938, 1933, 1930 чи ще якого там року), навіть він вважає, що син, до якого звертатимуться «пане інженере», матиме найкраще майбутнє. Навіть мати, що її кулінарна діяльність — це постійна (і успішна) боротьба за українські національні ідеали, навіть вона хоче сина-лікаря. А ви тут радите українознавство, і ще до того в ім'я «розумного егоїзму».

Дозвольте мені відповісти.

Ваше покоління — перше з тих, що з України ніколи не емігрувало. Якщо у вас є країна народження, відмінна від країни громадянства і постійного проживання, — це переважно Німеччина, Австрія. Хоч загалом у житті людини п'ять чи десять років дуже великого значення не мають, людина, народжена після 1945 року, психологічно належить до зовсім іншої доби, ніж народжений 1940 або 1938 року, який все

таки щось з власного досвіду знає й пам'ятає про українську землю.

Заризикую твердженням, що в аспекті, який мене тут цікавить, тобто в історичному досвіді, ви, народжений у 1948 або 1949 році, однаково віддалені від тих, що народилися як десять, так і тридцять літ раніше вас. Признаюся, що ваше покоління і ваших наступників (як ви незабаром особисто переконаєтеся, Лярощфуко мав рацію, говорячи, що юність — це вада, якої особливо легко позбуваються), мене надзвичайно інтригує. Адже ви народилися вже тоді, коли вся українська земля опинилася в межах УРСР, коли сталінізм досяг свого апогею, і для вас особисто перша чи друга війна, Січові стрільці чи УПА, Йосиф Сталін, Юзеф Пілсудський чи Франц-Йозеф — все однаково минуле. Тому я все частіше з зацікавленням дивлюся на обличчя молодих українців, про яких читаю в радянських газетах, що вони народилися 1948, 1950, а то й 1952 року, і з таким же зацікавленням прагну дізнатися, як ви і ваші ровесники бачите себе в ролі спадкоємців.

Знаю, що ваша реакція на мою пропозицію недвозначно виявляє ваш стосунок до «спадщини» і «традиції». Від українського гетто ви хочете чимдуж утікати. Але я вам не пропоную «записатися» до іншого варіанту українського гетто, переїхати до тих елегантних кварталів в українському гетто, де живуть важко зрозумілі мистці і «софістиковані» інтелектуали. Чи ви знаєте статтю Макса Вебера про людей, що живуть *для політики*, і тих, що живуть *з політики*? Доля спричинилася до того, що українські покоління, старші від вас, живуть українством природно; без огляду на те, що вони роблять професійно, для хліба, *з чого живуть*, вони живуть політично, як члени громади, *для України*. Вам я пропоную — жити з *України*.

Стоп. Тут потрібне вяснення. Я не пропоную, як зараз побачите, нічого неморального. Я лише думаю, що до вашого покоління треба підходити інакше, бо, чи це комусь подобається, чи ні, ви є природними членами іншого суспільства. Мені йдеться про те, щоб для вас українство не було чимось цілковито відрізнаним від справ щоденних, життєвих. Здається, існує американське чи англійське прислів'я про «християн тільки в неділю»; мені ж йдеться про те, щоб хоч декого з вашого покоління врятувати від ролі «українців шевченківської академії» (чи пак «балю українських професіоналістів»). А найкращий спосіб дати реальну підставу українства у вашому житті — це заходитися вам коло українських справ професійно. Власне так я розумію — «жити з чогось»: у тому зовсім чесному розумінні, в якому лікар живе з хвороби, юрист — з правопорушень, професійний політик з співгромадян, а письменник з «маніпулювання словами». Чому вам не вибрати б фах політикознавця, «міжнародника», історика, економіста, демографа, а далі здобути посаду державного службовця, ученого, журналіста, бібліоте-

каря і в рамках здобутої спеціальності і посади заходитися серйозно (навіть якщо тільки й між іншим) коло економіки, культури, політики УРСР?

Не пропоную вам неможливого, тобто стати виключно українознавцем. Це неможливе не лише тому, що такої посади ви ніде не дістанете, а ще й тому, що, бажавши бути спеціалістом у тій чи тій ділянці сучасного чи минулого України, треба також знати й багато чого іншого.

Думаю, однак, що було б зовсім реальне запрофілювати свою освіту і майбутню кар'єру так, щоб було в них місце, зовсім респектабельне, для активного дослідження й вивчення країни ваших батьків. Не буду вводити в деталі. Ви самі вже знаєте (або при потребі довідаєтеся), де, в котрому університеті, на якому рівні поставлені такі чи інші дисципліни. Обирайте, що вам найбільше до вподоби, бажаю вам успіхів перед прийнятною комісією.

Елементарні принципи раціональної дії наказують повною використовувати той потенціал і ті засоби, якими людина диспонує. Чому вам не обернути б в актив те, що часом здається вам пасивом, тобто ваше українське походження? Обирайте таку спеціальність, у якій навіть суботня школа українознавства може в перспективі виявитися корисною, полегшуючи вам доступ до предмета, літератури, джерел. Як й інші ваші колеги, вивчатимете в «градюєй скуль» фахові предмети, у тому числі й російську мову, якщо обираєте «советологію». Чи треба вас переконувати, що той, хто, крім однієї російської, яку вам доведеться вивчати, володіє ще й українською, польською або німецькою, буде в кориснішій ситуації, ніж його суперник — «моноглот»? Мову, зрештою, згадую тут лише як приклад: обираючи такий напрям студій, ви переконаєтеся, що винесли з дому й середовища значно більше корисного.

Добре, відповісте ви мені: я можу, як громадянин моєї « нової » країни, інтегрувати своє українство, українське походження в свою життєву і професійну кар'єру. Але навіщо? Чи не витрачати му я даремно час і енергію на справи, які лежать на маргінесі актуальних і основних проблем людства, як боротьба за рівність громадянських прав, за соціальну справедливість, міжнародне порозуміння, мир? Який стосунок до цих справ має українство (а посередньо й українознавство)?

Дозвольте мені тут сказати щось, що, може, не дуже вам сподобається, а, може, й образить вас. Хоч ви інтелектуально емансипувалися від світогляду вашого українського середовища, ви поділяєте, немов з іншого боку барикади, один з його найбільш поширених забобонів.

Члени залежних націй (а часто й люди, які лише походять з таких націй) мають (усвідомлене або ні) почуття національної меншевартості. Одним з виявів його є брак віри в законність власних прагнень і відповідно до того «компульсивне» наполягання на тому, що «нам треба переконати світ»

у тому, що наші національні, партикулярні інтереси виражають прагнення до «вселюдських прав», «універсальних вартостей» тощо. Мовляв, коли ми переконаємо «світову опінію», що боремося за вселюдські права і не є вузькими націоналістами, тоді та «опінія» нам «допоможе» (коли, як і чому — залишається не в'ясне). Зупинімося на хвилину й подумаймо, про що тут мова. Поперше, чи ті національні рухи, що дістали були поміч і визнання «світу», завдячують їх боротьбі за універсальні ідеали на противагу до національних (тобто часткових, групових)? Чи це стосується Руанди, Конго, острова Мавріціуса і ще кількадесятьох держав, усамостійнених за останні двадцять років? Скажете мені: ну, а чехи, Масарик, поляки, Падеревський з своїм фортепіаном (часом закрадається підозріння, що наші організатори концертів, поборники Freiheit durch Gesang und Hopak, приховано беруть собі Падеревського за приклад), чи це не доказ тріумфу всесвітніх вартостей? Ні. Будь-який порядний західній підручник історії чорним по білому вам скаже, що «великі демократії Заходу» почали підтримувати чехо-словацький самостійницький рух лише після виходу Росії з війни, коли німці дістали змогу перекинути дивізії зі сходу на західній фронт. І коли виявилось, що не вдається розбити союз Австро-Угорщини з Німеччиною. Тоді чехо-словаки здобули свою нагоду. Сталося це не стільки завдяки філософічним аргументам Масарика (і дипломатичним здібностям Бенеша), скільки прозаїчному фактові, що в чехів була дисциплінована збройна сила, дуже потрібна альянтам. Очевидно, контакти важливі річ, науковий авторитет також. (Дуже придалося б одне й друге року Божого 1967 або 1968, коли репрезентативна енциклопедія т. зв. вільного світу — «Енциклопедія Брітанніка» у найновішому виданні опублікувала статтю про українську літературу, прислану з Києва і підписану двома тамтешніми вченими. Читаючи там, наприклад, про Ярослава Галана, Степана Тудора і «революційну літературу» Західної України міжвоєнних років взагалі, я лише намагався собі уявити, що то буде в наступному виданні. Либонь, доведеться читати про «лютих ворогів українського народу, що створили т. зв. УНР з метою поневолення України іноземними інтервентами...»). Так, є ситуації й дуже істотні справи, коли впливи і контакти важать. Але ще ніколи *самі* контакти незалежності нікому не здобули, хоч вони інколи мають вплив на те, чи і як об'єктивні можливості використовуються.

Досить історії. Тепер розгляньмо питання з іншого боку. Ви за вселюдські справи й інтереси. Що то значить виступати за вселюдські права і вартості? Хто конкретно бореться за них? Які вони самі? Свобода преси, слова, віроісповідання, демонстрацій. Право творити політичні, культурні, релігійні (і антирелігійні), економічні, спортові організації. Свобода наукових дослідів і свобода публікації їх наслідків. Право обирати місце проживання. Принцип «гласности», пу-

блiчності у судочинствi, свобода мистецького вислову i пошуку. Заборона варварських метод слiдства i форм кари. Право жити у власнiй країні i право емігрувати. Перелiчувати можна б ще довго. Думаю, що тi, хто протиставить «унi-весалiзм» «вузькому нацiоналiзму», визнають названi тут вартостi. Якщо приймемо їхню пропозицiю, то чи треба нам буде радити нашим землякам: «Борiтеся за свободу релiгiї, а не за те, щоб громадянам УРСР було вiльно належати або не належати до Української католицької церкви? Свобода демонстрацiй? Так, але не перед пам'ятниками Шевченка, Франка, Лесi Українки... Свобода наукових дослiдiв i їх публiкацiй? Розумiється, але не читайте Грушевського, i взагалi навiщо вам цікавитися українською iсторiєю? Свобода мешкати, де забажаєте? Так, але не в Києві, Харкові, Днi-пропетровському, Львові, Одесі й інших «пашпортно-режимових» мiстах. Право жити у власнiй країні? Прислугує всiм, за винятком тих, кого вiдповiднi органи адмiнiстративно скеровують працювати в РРФСР, Казахстан, Киризию, Узбекистан, а також тих, кому вiдмовлена «прописка» на території УРСР... Бачимо, що українцi, як вони не слухають наших рекомендацiй, справдi особливi i впертi люди. Як же вiдмiнно дiють iншi! Коли американськi робiтники страйкують, то не за пiдвищення платнi й скорочення робочого дня американських робiтників, а за всiх! Негри не домагаються покращення власної долi, а для всiх! Чехи й словаки боролися й борються не за незалежнiсть Чехо-Словаччини, а за всiх! Еспанцi хочуть полiтичних свобод не для еспанцiв, а для всiх! За всiх демонстрували студенти Парижу. За всiх виступають нiмцi пiд гаслом об'єднання Нiмеччини, i за всiх поляки домагаються визнання кордону по Одеру й Нiсси. Усi вони унiверсальнi борцi, а впертий украiнець залишається, як був, — «упартим русiнем»: говорили йому колись про захiдну цивiлiзацiю й ягеллонську iдею, а вiн упирався за «морги» й український унiверситет у Львові. Крім латинської цивiлiзацiї, пропонували йому «всесвiтню комууну» i ще багато подiбних «цiнностей», а вiн залишається вузьколобим нацiоналiстом.

Пробачте цей сарказм. Вiн вiдвiв мене вiд головної теми. Я його й не адресую особисто вам. Але я справдi не розумiю тих, хто, оцiнюючи дiї людей, стосують рiзнi морально-полiтичнi тарифи, залежно вiд географiчного положення i нацiональної приналежності.

Серед застережень, якi висувають до теперiшнiх прагнень в УРСР, є ще одне, про яке варто тут згадати, бо й ви з ним знайомi. Ви полiтичний активiст у країні, в якiй живе-те. Чи теперiшнiй український рух (зокрема молодi та творчоi iнтелiгенцiї) в СРСР — це рух в основному неполiтичний? Усе залежить вiд того, що називати полiтичним рухом. Можливо, буде у нас ще нагода повернутися до цiєї справи окремо й докладнiше. Тепер для зручності вiзьмемо готову дефiнiцiю таки американського полiтикознавця, який каже, що

політика є про те, «хто дістає що, коли, як». Застосуємо цю дефініцію при огляді теперішніх постулатів українців в СРСР. Що вони хочуть «дістати»?

На перший погляд їхні домагання справді просто культурницькі, часом архаїчно-культурницькі; за кордоном (а також і там) дехто говорить про «хуторянство». Хуторянство це чи не хуторянство — я не знаю. Скільки мені відоме, люди, прізвища яких до нас дійшли, хуторами не володіють і володіти ними не бажають. Це окреслення має історичне значення, а в другій половині 20 віку вживається в українській публіцистиці просто з метою принизити або осмішити противника. Отже, забудьмо про хуторянство і бодай трохи з'ясуємо справу про нібито аполітичне культурництво.

Був колись час, коли дослідники і політики пропонували національність вважати чимось на подобу релігії або церкви. Як відокремлено від модерної держави церкву (казали прихильники цього погляду), так треба відокремити й націю від держави й політики. Ніщо не перешкоджає католикам, протестантам (лютеранцям і кальвіністам), євреям і безвірникам виживатися релігійно чи безрелігійно в своїх громадах, одночасно залишаючися льоблячими громадянами однієї держави: голосувати на виборах, служити в армії, брати участь у місцевому самоврядуванні, платити податки, їздити спільними потягами й трамваями. Чому не відділити б так само національні спільноти, передати їм справи національної культури, освіти, співів, танців, поезії, залишаючи спільною державну адміністрацію, управління залізниць, пошту і промисловість, кримінальне право і банкову систему?

Аналогія ніби логічна, але зовсім хибна. Національні спільноти відмінні від релігійних. Щойно постає справа національного шкільництва, неминуче треба розв'язати питання: а хто за це буде платити? Отже, заводьмо національні податки поряд з загальнодержавними? Тут вириває принципове питання. Припустімо, що в даній окрузі живуть дві національні групи. Одна в основному дрібні селяни, робітники, трохи службовців. Друга (скажімо, 20 відсотків населення) — також селяни, робітники, але й великі землевласники та фабриканти даної округи. Уявім собі далі, що в нашій окрузі «відділено націю від держави». Мости, шляхи, шпитали, поліція — все утримується з спільного державного бюджету; школи, театр, хори та інше — кожна нація утримує сама. Чи справедливо дозволити, щоб фабрикант, у якого працюють сотні робітників іншої національності, не платив податку на утримання школи, до якої «його» робітники посилають своїх дітей? Чи цю школу мають утримувати самі робітники за свій заробіток? І театр? І оперу?

Знаю, відповіді мені: «До чого тут згадувати різні плани реформ Австро-Угорської монархії (бо один з тих планів ми тут саме перефразували). Ви повинні говорити про СРСР, де немає фабрикантів і поміщиків, там усе на державному бюджеті».

Добре. Тримаймося УРСР року Божого 1970. Що значить освіта всіх ступенів українською мовою, якої там домагаються? Для потенційних «консументів» такої освіти, тобто української молоді, головне з села, це значить полегшення доступу до знання, далі до фахової праці, можливість піднятися на суспільній драбині на вищий щабель відносно меншим коштом енергії (бо все таки легше українцеві, який виховався на українській мові, вчитися рідною мовою) і здобутися на це при корисніших умовах конкуренції з іншими претендентами на знання і посади. Чи українець мусить змагатися з росіянином на умовах з природою своєї корисніших для росіянина, чи умови ці рівні, чи, врешті, вони дають певну перевагу українцеві на Україні (як росіянинові в Росії) — навряд чи це питання культурницьке, «шараварівсько-гопацьке» чи «хуторянське». Чи не здається вам, що «партикулярно-націоналістичні» (на противагу до «універсальних») і культурницькі (на відміну від «політичних») прагнення українців де в чому подібні до прагнень чорних у США?

На проблему «політичності чи культурництва» можна глянути також з іншого боку: з погляду «продуцента», а не «споживача». Чи не думаєте ви, що реформа, про яку говоримо, мала б вплив на самопочуття, соціальний престиж і... матеріальні обставини людей, що професійно зацікавлені в розвитку української мови й культури? Припустимо, що на початок вводиться українська мова як обов'язковий предмет (а далі як мова навчання) в усіх початкових, середніх школах, технікумах, високих школах УРСР (не лише «в системі міністерства освіти») під гаслом: «Кожен учень і студент радянської України досконало володіє українською мовою, потужним знаряддям народу, який буде комунізм!» Щоб такий захід застосувати практично, потрібно багато сотень, а то й тисяч учителів. Таких учителів немало вже є, але вони працюють головне на селі. Реформа національної політики відразу відкрила б посади у містах для українців; тим самим зріс би престиж фаху українства; неминуче збільшилося б зацікавлення потенційних студентів цим предметом і т. д. А перехід середнього і вищого шкільництва на українську мову означає потребу в спеціалістах для перекладання й укладання підручників, позашкільної літератури, збільшений збут книжок, періодики і т. д. Думаю, що тепер бачите повніше практичну, соціально-політичну «подоплеку» культурно-мовної боротьби і зокрема причини фанатичного опору, який чинять упривілейовані елементи, які зацікавлені в утриманні монополії російської мови в спеціальних середніх і вищих школах України.

Це саме можна сказати і про вимоги культурно-національних прав для українців в РРФСР та інших республіках. Такі заходи, як відновлення (або створення) шкільництва, преси, театрів і т. д., вимагатимуть багато посад (штатів) і відповідних дотацій, на які, зрозуміло, українські громадяни Росії чи Казахстану мають абсолютне право завдяки своїй

праці на користь Росії чи Казахстану. Не дивує нас, розуміється, опір тих, що мають владу і привілеї — в політиці (бо хіба ми не при політиці? Чи це все культурництво?), бо нікому нічого не дають даром. За все треба воювати. І українці воюють методами, які відповідають обставинам їхнього життя. Які ці методи й обставини — це власне тема для дослідників. У кожному разі ми наражаємося тут на проблематику, до якої у вас повинне бути зрозуміння. Візьміть хоча б тему, на яку писала «Сучасність» минулого року: про нерівномірність економічного розвитку окремих районів УРСР, зокрема про тривале відставання західних областей. Боротьба за економічне піднесення західних районів, якщо така боротьба дійсно розвинеться, — чисто політична боротьба. Ітиметься в ній про те, щоб з засобів державного бюджету асигнувати більше грошей на будову підприємств, фабрик, шляхів, шкіл. Цим самим створюватиметься місце праці для безробітних (а де факто повнотою безробітних чи зайнятих тільки сезонно там багато), можливості підвищення по службі для інших і т. д. Чи боротьба за піднесення західних областей чимось відрізняється від боротьби, яку бідний південь Італії веде за інвестиції в себе? Відповідь буде та сама: в Італії (і Франції, Англії, США, бо кожна країна має свої занедбані райони) боротьба ведеться політично — через організації, партії, парламент, походи, страйки й в інших формах. Політика в повному значенні цього слова в Радянському Союзі ще не існує, але ми спостерігаємо спроби її там створити. На мою думку, боротьба «за владу», за культурні цінності і за економічне піднесення Галичини й Поділля — це своєрідні форми політичної дії в радянській Україні.

Є ще одна, добре вам відома, дефініція політики, клясична: *політика — це мистецтво можливого*. Якщо наша перша дефініція наголошує на наслідках політики («хто що дістає»), то друга підкреслює методу і процес: у політиці йдеться про можливе. Можливе не в абстрактному розумінні, а в суспільно-конкретному.

Пам'ятаючи обидві дефініції (вони одна одну доповнюють), ми повинні оцінювати й теперішні обставини в УРСР і ті часткові форми політики, які там уже розвинулися. Мій лист до вас — це заклик стати в ряди дослідників сучасних процесів в УРСР і взагалі в комуністичному таборі. Повторюю мій вихідний пункт: я вас закликаю стати дослідником, а не ангажуватися політично. Формуючи справу так, я свідомий того, що наявність або відсутність українознавців за кордоном УРСР якимось впливає (і ще більше, гадаю, впливатиме) на перебіг досліджуваних ними процесів *там*. Таким чином навіть ваша не політична робота дослідника за кордонами України в певній скромній мірі стане своєрідним політичним фактом на Україні. Підкреслюю, фактом, а не фактором. (Хоч я пробую зацікавити вас як громадянина західної держави українською тематикою, виходячи з раціонально-утилітарних й інтелектуальних міркувань, я зовсім не

проти того, щоб ви прийняли і цей аспект професії українознавця...).

Пора кінчати листа, а тут ще багато чого не порушено. Наприклад, чи «українська справа» як першооснова і перша умова українознавства взагалі перспективна? Я переконаний, що так і що скоріше повідмирають усі ті спеціалісти від «злиття націй», ніж нації, які вони збираються хоронити. Або: а як бути тим з ваших ровесників, що не мають зацікавлення до дослідницької праці як такої? Я розумію «дослідництво» дуже широко: на мою думку, навіть працівник міжнародної компанії, яка торгує з СРСР, також має можливість розвинути свої кваліфікації як українознавець. У цьому випадку, припустімо, починаючи від експертизи в якійсь окремій ділянці промисловости. Не говоримо вже про журналістів, працівників дипломатичної й консульської служби й інших.

І врешті, останнє. Можете запитати: «А що як мене понад усе цікавить старовинна архітектура Камбоджі, латинські написи на Сіцилії або мистецтво Мехіко? І я хочу повнотою присвятити свій час одному з цих предметів?» Моя відповідь: у такому випадкові йдіть за покликанням. Люди мають різні покликання і вартості в житті. Тільки тоталітаризм претендує на компетенції вирішувати долю людей, не зважаючи на них самих. Я вам нічого не *рекомендую*. Мета цього листа дуже скромна і проста: звернути вашу увагу на україністику, як працю респектабельну й практичну, інтелектуально не позбавлену інтересу і приступну для людей цілком не героїчного формату.

Причинки до історії української дипломатії в 1917—21 роках

Л. Васильківський

Третій період нашої самостійности був надто короткий та вельми неспокійний, щоб вплинути на утворення якихось традицій української дипломатії, але, як і доба української козацької держави, він полишив слід на полі політично-дипломатичної діяльності наших політиків і дипломатів за кордоном.

Після понад 200-літньої перерви у 1917 році починається в Києві організація генерального секретаріату міжнародних справ, на чолі якого став заступник голови УЦР відомий український громадський діяч і письменник Сергій Сфремов.

Діяльність генерального секретаріату міжнародних справ зосереджувалася в час до проголошення III Універсалу на зносинах з народами колишньої Росії, з метою усталення питань щодо створення федеративної державної структури на території Російської імперії. Тому одним з перших починань було скликання конгресу народів колишньої Росії, який відбувся в Києві 23 вересня 1917. Конгрес висловився за федеративний устрій Росії з широкою автономією всіх народів у ділянці культурно-освітнього та економічного життя. У ті часи всі щиро прагнули створення справді демократичної федерації і ще вірили в добру волю росіян. Конгрес дуже підніс престиж Центральної Ради, як його організатора, між всіма народами бувшої Росії, що, між іншим, не сподобалось як російському тимчасовому урядові, так і російській суспільності взагалі, мовляв ідеться тепер про «розбиття цілости Росії».

Нав'язання закордонних зв'язків почалося влітку 1917 року, коли до Києва почали приїздити представники Антан-ти, вбачаючи тільки в Україні оазу стабільности та можливости продовження війни з Центральними державами. У серпні 1917 тодішній генеральний секретар міжнародних справ Олександр Шульгин мав у Петрограді побачення з французьким амбасадором у Росії Нуленсом. Французи пропонували фінансову і технічну допомогу Україні, звичайно при умові продовження війни з Центральними державами. Невдовзі, вже восени 1917 року, до Києва приїхав генерал Ніссель, шеф французької військової місії в Росії, для пізнання становища на місці. Один з його помічників генерал Табуї залишився в Києві для втримування постійного зв'яз-

ку з генеральним секретаріатом УЦР. На початку грудня генерал Табуї був прийнятий головою уряду Української Народної Республіки Володимиром Винниченком у присутності генеральних секретарів: закордонних справ О. Шульгина, фінансів М. Туган-Барановського, юстиції М. Ткаченка, шляхів В. Єщенко, пошти і телеграфу М. Шаповала, постачання М. Ковалевського. 29 грудня 1917 Франція визнала де факто Україну, а зараз же після того в грудні Великобританія теж визнала де факто Україну і призначила своїм представником тодішнього генерального консула в Одесі Піктона Баге, який переїхав до Києва. У переговорах від англійців виступав ще англійський офіцер Ф. Вільямс. Представник Великобританії, передаючи своє призначення до рук голови генерального секретаріату В. Винниченка, зазначив, що уряд Його Королівської Величності підтримує всіма силами уряд України в утриманні порядку і в боротьбі з Центральними державами, ворогами демократії та гуманізму.

Отож представники Антанти робили зусилля втримати фронт проти Центральних держав при допомозі України — її зукраїнізованих військових сил Південно-західного фронту, Чехо-словацького легіону, що тоді перебував на терені України, та частин польського корпусу генерала Довбор-Мусніцького.

Теоретичні обіцянки Антанти в справі допомоги для України, — в час, коли російські більшовики вже розпочали переговори з Німеччиною в Бересті про «мир без анексій і контрибуцій», коли фронт швидко розпадався, коли на Україні велася шалена пропаганда більшовиків проти війни (яка безперечно була непопулярна) та пропаганда проти Української Центральної Ради, яка «хоче продовжувати імперіалістичну війну», коли польські військові формації мали цілком явні зазіхання на українські території Волині і Полісся, — ці теоретичні обіцянки Антанти не давали Україні жодної реальної бази для продовження війни. Отож, тим актам визнання не належало б давати великого засадничого значення, тільки нотувати їх до фактичного реєстру подій, викликаних ситуацією.

Великі держави — як Центральні, так і Антанта — уперто трималися свого «політичного русофільства» і, засліплені, не бачили власного інтересу в поділі Росії на окремі держави, зокрема так важливе відірвання України, Кавказу, Середньої Азії, Балтицьких країн і Білорусії. Якщо така політична тактика Антанти мала сенс ще в добу першої світової війни, то після її закінчення, в добу «собирання землі російської» більшовиками, ця тактика була цілком хибна. У той час, час кволасти більшовизму, інтервенція Антанти йшла під гаслом творення «єдиної неделімої» Росії, а не допомоги Україні, Туркестану чи Кавказу, що до великої міри спричинилося до неуспіху інтервенцій.

У той час, тобто в листопаді 1917 року, у Києві перебував проф. Т. Г. Масарик, голова Чехо-Словацької Народної Ради. У переговорах Української Центральної Ради з Масариком Україна визнала неіснуючу ще тоді Чехо-Словацьку Республіку, а чехи (підкреслюю — чехи, бо словаків в оточенні Масарика не було) визнали Україну. Чехи як потенційні русофіли зробили це не з прихильного ставлення до відродження українського народу. Факт релятивного порядку і стабілізації на Україні, а з тим зв'язані перспективи продовження війни з Центральними державами при співучасті чехо-словацьких легіонів, які перебували на Україні і дістали зброю з складів на Україні, за згодою українського уряду створювали для них можливість продовжувати війну.

Отож подам слова Масарика, як він сам пояснював своє політичне ставлення до України в ті часи:

«Для нас далі має вирішальне значення Україна та її правне становище в російській федерації. Україна перебирає також військову спадщину центральної Росії; наше військо опиняється в новому правному відношенні з Україною та її військовим авторитетом. Ми Україну та її республіку визнаємо і через це є дана можливість встановити для нашого війська на українській території добрі і приятельські відносини» („Masaryk a revoluční armáda”, Прага, 1921).

В інших спогадах Масарика говориться:

«Ми визнали Україну, як вона проголосила себе III Універсалом державою, але в рамках федеративної Росії. Це ми могли прийняти з чеського й слов'янського погляду. 22 січня 1918 року українці видали IV Універсал, в якому проголосили себе зовсім самостійною державою, але вже не в рамках федеративної Росії, і в ньому вже виразно сказали, що вони не воюватимуть та що хочуть миру... Я пішов до уряду і поговорив про ситуацію з міністром закордонних справ Шульгином. Я звернув його увагу на те, що IV Універсал засадничо порушує нашу умову. Ми визнали Україну як частину Росії і гадали, що Україна буде ще воювати. Але в IV Універсалі сказано, що війни не буде, що буде мир і зокрема з Австро-Угорщиною; отже, в цих двох пунктах міняється наша умова. Тому я формально відкликав її. Я з'ясував українському урядові цей свій погляд і звернув увагу на те, що сказане в умові: щойно настане мир або як лише Україна перестане воювати, нам буде уможливлений вільний відхід. Я також жадав, щоб нова українська влада не робила нам у цій справі перешкод. Я рівночасно оголосив, що наше військо надалі буде утримуватися самостійно і подякував за дотеперішню ласкавість. Я передбачав те, що дійсно потім сталося, а тому вже наперед вів переговори з французьким урядом і союзниками про те, щоб ми могли перейти на їхнє утримання. Ще перед оголошенням IV Універсалу я отримав повідомлення, що союзники погоджуються на цю пропозицію і що приймуть нас як частину своєї армії. Маючи це в кишені, я міг, розуміється, виповісти Україні. Але до цього не дій-

шло: в цьому не було потреби. Навпаки, українці хотіли ще й надалі давати нам усе; вони справді давали, що ми потребували» („Masarykovu projevu“, том II, стор. 201—206).

Чеське русофілство в добу першої світової війни було абсолютне, та тільки небувало і для чехів неочікуване зрушення українського народу під час революції 1917 року заскочило чехів і змусило рахуватися з собою. Пактували чехи й з поляками, які мали на нашій території корпус під командуванням Довбора-Мусніцького, та, підлягаючи полякам, часто заперечували українську справу.

Правда, в кінці 1917 року чехи висунули атракційну концепцію спроби створення «Східноєвропейської Антанти»: 12 грудня 1917 відбувся в Києві великий політичний мітинг поневолених народів Австро-Угорщини, на якому зібрані прийняли резолюцію італійською, сербо-хорватською (тоді вживався цей термін), чеською, словацькою, польською, румунською й українською мовами, в якій домагалися, що вислід першої світової війни має дати цим народам незалежність, а тим, які її вже мають, — національну соборність. Я був присутній на цьому мітингу, що відбувся в Київському цирку. Пам'ятаю, що головним промовцем і фактичним організатором був проф. Т. Г. Масарик. Від українців, крім промовців-галичан (прізвищ не пам'ятаю), виступав С. Петлюра, але радше в ролі господаря. Петлюра підкреслив непереможне бажання українців до самостійного державного життя. На цьому вічі Масарик, як головний промовець, висунув проєкт об'єднати ці всі народи проти німецького *Drang nach Osten* і створити бар'єр з вільних народів від Балтицького моря аж до Югославії. До цієї «Антанти» мали б входити: Польща, Україна, Чехо-Словаччина, Румунія й Югославія. Цікаво, що в пропозиції Масарика чехи зайняли найдалі посунену позицію в українській справі під оглядом визнання нашої державної самостійности. Хоч як нереальним був у ті часи проєкт створення бльоку цих народів проти німецьких зазіхань, одначе він захопив пробуджені народи, а Чехо-Словацька Народна Рада вважала, що це буде спонукою до дальшої участі у війні цих народів з Центральними державами.

Цікаво, що 20 років пізніше чехи, які були в 1917 році в оточенні Масарика в Києві, відверто казали, що ніхто з них не вірив у можливість створення такого бльоку і їх акція мали чисто пропагандивний характер. Такий бар'єр, казали чехи, був би бар'єром і проти Росії, на що ми, чехи, ніколи не погодилися б. Становище на фронті у Франції було досить критичне для Антанти, а російський фронт проти Центральних держав фактично не існував і був у розкладі, що змушувало Антанту та їх союзників-чехів впливати всіма способами на утримання єдиної, здавалося, можливості — Південно-Західного фронту на Україні.

У 1919 році, коли Чехо-Словаччина була вже самостійною республікою і на Україні існувала влада Директорії, Масарик ставився до нового українського уряду позитивно. На

його думку, до вирішення українського питання на мировій конференції Чехо-Словаччина могла б визнати цю владу де факто. За аналогією він згадував, як у свій час молода українська держава визнала революційний уряд майбутньої незалежної Чехо-Словаччини. Справді, в 1919 році були нав'язані фактичні дипломатичні зносини між УНР і ЧСР. Наше дипломатичне представництво на чолі з послом М. Славинським було дуже прихильно прийняте урядом Чехо-Словаччини і було записане в реєстр дипломатичних представництв у Празі. Не абиякий вплив на таке прийняття нашого представництва мав факт прихильного ставлення Т. Г. Масарика до С. Петлюри і В. Винниченка, як до політиків антинімецького напрямку. Відхід їх від влади перед Берестейським миром, арешт Петлюри під час німецької окупації України в 1918 році були в очах чехів, а головне Масарика, позитивним свідомством антинімецької орієнтації.

*

Полишити берестейські переговори без участі України і віддати цю справу виключно в руки російських більшовиків було неможливе. У випадку порозуміння в Бересті між Німеччиною і більшовицькою Росією, Україні грозила німецька окупація. Тому 22 січня 1918 була проголошена самостійність України і в Бересті почалися переговори з Центральними державами, закінчені підписанням миру та визнанням де юре України Центральними державами; одночасно була підписана умова про військову допомогу Німеччини та Австро-Угорщини Україні у війні з більшовиками, які в грудні 1917 оголосили війну Україні. Ці події перекреслили взаємини України з Антантою (Великобританією та Францією).

З вищесказаного видно, що кон'юнктура на міжнародному полі була для України в 1917 році надзвичайно корисна, але ми не вміли використати її. Фактично Україна стала самостійною державою 13 листопада 1917 після упадку російського тимчасового уряду, перебрання влади над цілою територією України та невизнання нами узурпаторської російської влади більшовиків. Третім Універсалом від 20 листопада 1917 була конституційно оформлена наша влада над територією, яка тільки теоретично вважалася федеративною частиною загальної республіки народів колишньої Росії. Конкретним доказом такого стану були переговори представників Антанти з нашою владою восени 1917 року.

Мировий договір між Центральними державами й Україною мав статтю про прилучення Холмщини та Підляшся до України. Ці українські території були в той час під окупацією німецької та австрійської армій. Отож, як повідомляла польська преса, «у зв'язку з тією кривдою, що спіткала поляків, Варшава вчора (варшавські газети від 18 лютого 1918 — Л. В.) відрана була, як мертва, припинився торговельний рух, крамниці були зачинені, не їздили ані трамваї, ані візники, а ввечорі на вулицях не світили ліхтарі». Як наслідок

цієї польської демонстрації 25 лютого 1918 був оголошений у варшавських газетах наказ німецької окупаційної влади такого змісту: «На місто Варшаву накладається 250 тисяч марок грошової кари за випадки, які виникли з вини мешканців і за непослух супроти влади».

Берестейський мир, хоч спізнений, мав для України значення міжнародного визнання і дав можливість відзискати нашу територію, окуповану російськими більшовиками, та відновити нашу державність. Цей договір мав також негативні наслідки: втрату політичного кредиту по стороні Антанти.

Нова фаза діяльності української дипломатії почалася після звільнення України від більшовиків, які встигли окупувати велику частину території УНР. Організацію наших перших дипломатичних представництв почало здійснювати міністерство закордонних справ під керівництвом М. Любинського. Тоді постав питання вислати посольства і місії до невртральних держав з метою нав'язання дипломатичних взаємин і визнання ними самостійності України. Однак міністерство встигло вислати посольства тільки до Німеччини, Австро-Угорщини й Туреччини, тобто до головних держав осереднього блоку: у Берлін був призначений О. Севрюк, до Відня — А. Яковлів, а до Царгороду — М. Левитський. Дальша діяльність міністерства була припинена гетьманським переворотом у квітні 1918 року. При кінці травня, коли міністром закордонних справ Української Держави (офіційна назва нашої держави за гетьманату) став Д. Дорошенко, справу дипломатичних представництв перебрав О. Шульгин, як другий товариш міністра закордонних справ (першим товаришем міністра був колишній російський дипломат А. Палтов). Праця була утруднена перешкодами, які ставили німці, що були фактичними панами на Україні — з «союзників» вони стали окупантами. Перешкодою був і факт, що ми мали дуже мало людей, які годилися б до дипломатичної служби, свідомі бо українці в царській Росії, а також і в Австро-Угорщині, не займали дипломатичних становищ. Це використовували російські кола, що оточували гетьмана Павла Скоропадського — на дипломатичних представників України призначалися «досвідчені дипломати», але росіяни.

Завданням першої ваги було вислання посольства до Швейцарії, де під час першої світової війни перехрещувалися впливи воюючих держав, тому зрозуміло, що Швейцарія була в ті роки центром європейської дипломатії. Щоб не віддати це місце в руки росіян, на бажання Українського Національного Союзу (під головуванням В. Винниченка, А. Ніковського та М. Шаповала), до Швейцарії влітку 1918 року виїхав д-р Є. Лукасевич. Дещо раніше виїхав з посольством до Болгарії О. Шульгин.

Нав'язання дипломатичних зносин з невртральними та новопосталими державами на території колишньої Росії відбувалися поволі з огляду на перешкоди німців. Попри те, вдалося

вислати представників України до Фінляндії (К. Лоський), до скандинавських держав (генерал Б. Баженов — росіянин), на Дін (М. Славинський), до Польщі (О. Карпинський), до Грузії (І. Красковський) і до Румунії (генерал В. Дашкович-Горбацький — росіянин). Ще перед тим, у січні 1918, влада УНР вислала до Румунії А. Галпа з інформативною місією; потім — посла М. Галана.

*

Після гетьманського перевороту зайшли серед наших послів зміни в Берліні, Відні та Константинополі (Царгороді): до Берліну замість О. Севрюка був призначений барон Ф. Штейнгель, до Відня на місце А. Яковлева — В. Липинський, а в Константинопіль на місце Левитського — М. Суковкін (росіянин).

Чужинецький дипломатичний корпус у Києві за часів УНР мав представниками: генерала Табуї (Франція) і Піктона Баге (Великобританія). За часів УНР та Української Держави послів: барона А. Мума фон Шварценштайна (Німеччина), графа Я. Форґача (Австро-Угорщина), Ахмеда Мухтар-бея (Туреччина), І. Шишманова (Болгарія), генерала Коанду (Румунія), проф. Г. Гуммеруса (Фінляндія), генерала Черячукіна (Дін). Крім того, в Києві були представники Польщі, Грузії і консули Данії, Персії та Кубані. У 1918 році Київ відвідали надзвичайні місії Криму, Білорусії, Кубані, Вірменії й Азербайджану.

Головним завданням політики України було питання миру з Росією. Берестейським договором Радянська Росія зобов'язалася підписати мир з Україною, тому вже в травні 1918 почалися в Києві переговори з Росією. Головою української делегації був сенатор С. Шелухин, а його заступником І. Кістяківський. Совнарком вислав до Києва делегацію на чолі з Х. Раковським і Д. Мануїльським. Переговори проходили дуже мляво, з постійними перешкодами формально-процедурного характеру, з перервами для засягнення російською делегацією потрібних їй інформацій від свого уряду тощо. Російська делегація всіма засобами затягала й саботувала переговори, однак, не зважаючи на всі перешкоди, 12 червня 1918 підписано перемир'я. У тексті перемир'я було визнання України як самостійної держави та постановлено нав'язати консульські взаємини, але мир між Росією й Україною так і не був підписаний. З огляду на неуспіхи Німеччини на західному фронті, Росія затягувала переговори, чекаючи кінця війни і передбачаючи програш Німеччини та можливі зміни в політичній ситуації на Україні. У жовтні 1918 року мирові переговори між Україною і Росією були перервані й вже більше не поновлені.

Крім переговорів про мир з Радянською Росією, уряд Української Держави вів переговори з Кримом і Доном.

Українська Центральна Рада в 1917—18 роках визнавала самостійність Криму, натомість гетьманський уряд уважав, що

Крим має бути інтегральною частиною України. Кримські татари в 1918 році утворили «курултай» (татарський сойм) на чолі з Джафаром Сейдаметом, але пізніше там утворився уряд з росіян на чолі з генералом Сулькевичем. Уряд Української Держави не погоджувався на самостійність Криму і закриття кримсько-український кордон на Перекопі, що створило скрутне економічне становище в Криму. Почалися переговори, які не дали жодних вислідів, і справа ця так і не була розв'язана.

З Доном («Всеволокое Войско Донское»), на чолі з російським генералом П. Красновим, уряд Української Держави підписав 7 серпня 1918 оборонний і торговельний союз, згідно з яким Україна віддала Донові цілу Донецьку округу й місто Таганріг.

Після успішного нав'язання дипломатичних взаємин з Швейцарією, з країною так важливою в добу світової війни, надзвичайний посол України д-р С. Лукасевич повернувся на Україну для звітування урядові про виконане завдання. У жовтні 1918 року до Швейцарії виїхало постійне посольство України знову на чолі з Лукасевичем.

У період існування гетьманського уряду більше не було нав'язано жодних дипломатичних взаємин у наслідок перешкод німецького головного командування на Україні, котре не бажало випустити Україну на ширші води міжнародної політики.

*

Нова дипломатична ситуація постала після упадку гетьманату, відходу німецьких військ з України та утворення Директорії УНР, яка при кінці 1918 року розглянула проєкт утворення українських представників у дальших європейських державах. Згідно з рішенням нової влади, представництва в Австрії, Швейцарії й Болгарії залишилися без змін — в особах попередніх послів В. Липинського, С. Лукасевича і шарже д'афер Шульгина. У Німеччину на становище посла був призначений М. Порш, який лишився до 1921 року, коли його заступив д-р Р. Смаль-Стоцький. Уже в 1921 році М. Порш виявляв радянфільські тенденції. У Туреччину був призначений послом на місце М. Суковкіна О. Лотоцький (короткий час, як шарже д'афер — д-р Л. Кобилянський), опісля Я. Токаржевський, а після призначення Я. Токаржевського міністром закордонних справ УНР — у Туреччині як шарже д'афер був В. Мурський. У Фінляндію був призначений М. Залізник, а до Скандинавських держав посол у Фінляндії К. Лоський, у Румунію — проф. К. Мацієвич, а пізніше генерал-полковник С. Дельвіг. Зовсім нові дипломатичні представництва були засновані в Угорщині — М. Галаган (якого пізніше заступив ген. Сікевич), в Італії — Д. Антонович, опісля В. Мазуренко, в Англії — д-р М. Стаховський, опісля А. Марголін та Я. Олесницький, у Чехо-Словаччині — М. Славинський, у Данії — д-р Д. Левицький, у Бельгії й Голляндії — А. Яковлів, у Греції —

Ф. Матушевський, а після його смерті д-р М. Левицький, у Ватикані — граф М. Тишкевич, в Естонії — С. Голіцинський, у Латвії і Литві — В. Кедровський, у Польщі — В. Курдиновський, далі П. Пилигчук, А. Лівіцький та С. Витвицький (ЗОУНР) і Михайлів, як шарже д'афер. Після димісії д-ра С. Лукасевича до Швейцарії був призначений барон М. Василько (1919—1924). Були проекти вислати дипломатичні представництва в Іспанію (д-р С. Лукасевич, який відмовився від цього; в 1920 році Лукасевич короткий час був віцeminістром закордонних справ у кабінеті В. Прокоповича, коли міністром закордонних справ був А. Ніковський), у США (Ю. Бачинський), в Аргентину (М. Шумицький), однак цих представництв уже не вислано.

*

У 1919 році уряд УНР вислав делегацію на мирову конференцію в Парижі, першим головою якої (від січня до серпня 1919) був інж. Г. Сидоренко.

Закінчення першої світової війни в Європі перенесло центр всесвітньої дипломатії в Париж. Швейцарія втратила для України те значення, яке вона мала під час війни, отож зрозуміло, що наша влада поклала велике значення і вагу на діяльність нашої делегації на Мировій конференції в Парижі. Одночасно уряд УНР нав'язав контакт з французьким командуванням військових сил Антанти в Одесі; цей контакт найбільш інтенсивно втримував кабінет Остапенка. Внаслідок ворожої діяльності політиків ген. Денікіна, русофільської політики французької влади, нестабільної ситуації на території, яку мала наша влада в своїх руках, зрештою, внаслідок витиснення французько-грецької десанти з території України повстанчою армією отамана Григор'єва ці переговори не дали жодних результатів.

Як згадано, центр уваги в той час перенісся до Парижу. Однак, як персональний склад нашої паризької делегації, так і велика кількість членів цієї делегації (понад 50 осіб) не відповідали своїми кваліфікаціями завданням та можливостям, які стояли перед цією делегацією. Головою делегації був призначений, як уже сказано, інж. Г. Сидоренко, а одним з його заступників М. Левитський, колишній член делегації на берестейських мирових переговорах. Наша влада, мабуть, переочила, а апарат міністерства закордонних справ не розумів, що «гарнітуру» з Берестя не можна було висилати до Парижу. М. Левитський і більша частина персоналу делегації не отримали від французів віз і до Франції не дісталися, що, правда, було тільки на користь нашої справи, настільки це були люди випадкові, які не володіли ніякими чужими мовами. Ця більша частина делегації не втрачала надії дістатися до Франції і тому затрималася у Швейцарії та уперто чекала на французькі візи. Менша частина делегації, яка доїхала до Парижу, на чолі з Сидоренком теж не була на висоті свого завдання, крім деяких винятків, як, наприклад, проф.

В. Тимошенко (відомий економіст, під час другої світової війни дорадник американської головної військової квартири в Європі, професор американських університетів), М. Лозинський, О. Шульгин.

Структура делегації була дуже невдала. Крім голови Сидоренка, було 5 уповноважених делегатів: В. Панейко (заступник голови), А. Марголін, О. Шульгин, М. Лозинський й А. Галіп, які мали право вирішального голосу в усіх важливих справах делегації. Тертя, які виникали між повноправними членами, які хотіли робити самостійну політику, вносили анархію та хаос у діяльність делегації. Вже в липні 1919 року В. Панейко та С. Томашівський утворили окрему делегацію ЗУНР (Західної Української Народної Республіки), не зважаючи на гострий протест голови делегації Сидоренка, який стояв на принципі єдиного представництва. Сам голова делегації Сидоренко, — інженер шляхів, український громадський діяч, безперечний український патріот, — на жаль, не підходив на ролю дипломата. Наївний український провінціал, він зовсім не орієнтувався в світовій політиці, а при своєму великому оптимізмі він бачив тільки «досягнення в праці делегації», які виникали в його уяві при нав'язуванні контактів і розмов з другорядними «гарнітурами» антантських дипломатів. Нашому урядові Сидоренко надсилав оптимістичні справоздання, мовляв, визнання України вже на обрії. Безмежний оптимізм Сидоренка і нездорові відносини між членами паризької делегації (група В. Панейка вела політику пактування з росіянами) таки дійшли до відома нашого уряду, відрізано від світу, і він викликав Сидоренка на Україну для особистого звітування. Г. Сидоренко вже не повернувся до Парижу, а був призначений послом до Австрії на місце В. Липинського, який відійшов, не погоджуючись з політикою уряду УНР. (Короткий час керував віденським посольством як шарже д'афер Володимир Полетика — старший секретар посольства).

На посла й голову делегації в Парижі був призначений наш посол при Ватикані граф М. Тишкевич, який почав виконувати свої обов'язки у вересні 1919 року.

Вирішальний вплив на зміну голови делегації в Парижі мала доповідь групи французьких політиків, прихильників України, яку привіз у Кам'янець Подільський (тодішнє місце осідку нашого уряду) Шарль Дюбре. Доповідь «Причини невдачі Української місії в Парижі» настільки важлива й цікава, що подаю тут її текст:

«1. Місія невдало складена. У склад місії входить багато членів некомпетентних, що не знають французької мови, а також дипломатичних звичаїв, без певних і означених завдань.

2. Немає єдності в напрямку, ні дисципліни. Кожний член місії бажає удавати великого дипломата й провадити свою персональну політику. Панує повна незгода між члена-

ми (є три табори: прихильники цілковитої незалежності, федералісти й галичани). Боротьба всіх проти всіх. Вони не потурбувалися ввійти в порозуміння з прихильниками України в Парижі й слідувати їхнім порадам. Своїми інтригами перед представниками держав Антанти, аби принизити один одного, своїми протилежними заявами французам, американцям та англійцям вони викликали проти себе обвинувачення в нещирості та анархічності. Вороги України, поляки й москвини, влучно використали ці непорозуміння, щоб довести державам Згоди, що Україна не є центр організованості й ладу, що не можна базуватися на українській державі, що Україна є нове Мехіко, захоплене анархією ще гіршою, ніж анархія Московщини і більшовицьких країн.

А з другого боку, інтриги і безглуздя членів Української місії надокучили політичним діячам Антанти, які передусім бажають встановити лад на Сході Європи, але бояться, бачачи те, що робиться в Українській місії в Парижі, що не знайдеться певного міцного ґрунту на Україні.

3. Місія майже нічого не зробила, щоб ознайомити союзні держави з тим, що на Україні є уряд цілком оформлений, в склад якого входять видатні особи, яким Антанта могла б цілком довіряти. Вони не потурбувалися освітити велику постать Петлюри й оборонити його перед неправдивим обвинуваченням в більшовизмі, що закидали йому поляки й москвини.

4. Взагалі пропаганда на користь України була кепсько поставлена, без пляну, без метод і без жадного порозуміння з прихильниками України, які добре знають те, що треба робити у Франції, і які примушені були працювати самостійно своїми власними силами для зближення України з Антантою, так нібито й не було Української місії в Парижі. Не зважаючи на поради з боку прихильників України, члени паризької місії не потурбувалися аж до самого прибуття п. Галіпа встановити дружні відносини з румунами та чехами, що перебувають у Парижі, які бажали працювати для встановлення зв'язку з їх країнами. Ось чому праця пропаганди українців у Парижі мусить бути відновлена наново особами новими і новою методою.

II. Франклен-Буйон заявляє від імени французьких жіл, прихильних до України, що він не бажає більше розмовляти про українське питання інакше, як з одною особою, яка буде одна відповідальна і заяви якої не будуть спростовувані її співробітниками, і просить Українську Директорію наказати голіві місії в Паржі увійти в тісний контакт з комісією закордонних справ при Палаті депутатів і Парламентською комісією французької акції за кордоном (Commission parlementaire de l'action française à l'étranger). Згідно з поглядом французьких політичних діячів, прихильних до української справи, пан Сидоренко не може надалі бути головою Української місії в Парижі з таких причин:

1. Пан Сидоренко не досить добре знає французьку мову, щоб мати змогу успішно захищати українську справу і боронити інтереси своєї батьківщини.

2. Пан Сидоренко не має жадної дипломатичної підготовки і не знає звичаїв, характеру й умов життя на Заході, віддалив від себе за час свого перебування на протязі восьми місяців у Парижі всіх прихильників України, не зумівши собі придбати нових приятелів.

3. Пан Сидоренко, легко підпадаючи під впливи всіх тих, хто підлещується до нього, відвернувся від всіх членів Української місії, з яких дехто відкрито працює проти нього в колах політичних діячів Антанти, щоб унедійснити його діяльність.

4. Пан Сидоренко, за своєю вдачею оптиміст і певний того, що українська справа буде зроблена, не звертає жадної уваги на ворогів України і на боротьбу в пресі, яку ведуть проти України, і нічого не вживає, щоб спростувати наклепи і брехливі інформації, які робляться відносно України і її політичних діячів.

5. Пан Сидоренко, певний, що Україна велика країна, вживає в своїх нотах до Мірової конференції виразів образливих і закінчує їх завжди погрозами.

6. Пан Сидоренко, не призначений до поводження у вищих колах громадянства, не любить робити візити, робить їх рідко, і коли він їх робить, має вигляд, що він чекає моменту, щоб відійти, і зовсім не користується нагодами захищати українську справу.

З огляду на все це до прибуття до Франції п. Галіпа дипломатичне становище України в Парижі було цілком скомпромітоване, і в сучасний момент п. Франклен-Буйон і голова комісії закордонних справ у Палаті депутатів, п. Пенлеве — колишній голова ради міністрів, п. Стег — колишній міністер внутрішніх справ, п. Лефер — міністер (сучасного кабінету) освіти, п. Сеньобос — професор Сорбонни, п. Морген-Фулerton — видатний американський письменник і політичний радник генерала Першінга та інші прохають Директорію, коли вона хоче, щоб українська справа захищалася і мала добрі успіхи, відкликати п. Сидоренка і замістити його людиною, більш компетентною і кращим дипломатом.

25 вересня 1919».

*

Вищеподаний переклад з французької зроблений у нашому міністерстві закордонних справ і його не зовсім добрий зміст, як і правопис, дотримані згідно з текстом оригіналу.

Вже на початку 1919 року посол УНР у Швейцарії д-р Є. Лукасевич радив у своїй доповіді до нашого міністерства закордонних справ про політичне становище України на мировій конференції змінити посла в Парижі особою, єдино можливою в цьому випадку, — графом Михайлом Тишкевичем. Також українсько-литовсько-білоруська конференція 18 лю-

того 1919 року в Берліні в справі створення «Балтійсько-Чорноморської федерації» в своїй постанові радила нашому урядові вислати в Париж графа М. Тишкевича, «бо його зв'язки та вплив в Англії й у Парижі були б для України дуже цінні». Рішення уряду, а властиво С. Петлюри, який вплинув на зміну посла в Парижі, наступило щойно після приїзду на Україну Шарля Дюбре з вищеподаною доповіддю французьких прихильників України.

У час призначення графа М. Тишкевича головою делегації в Париж — на місце попереднього голови інж. Г. Сидоренка — він був послом України при Ватикані. Призначення на посла при Ватикані він прийняв з великим задоволенням, бо був щирим католиком, кавалером великого хреста св. Григорія. Його коротке перебування при Ватикані дало якнайкращі результати для України. Він був прийнятий дуже прихильно папою Венедиктом XV та його прем'єром кардиналом Гаспарі. Граф М. Тишкевич дістав від Ватикану лист до Директорії УНР з визнанням де факто самостійності України. Папа Венедикт XV визнав Петлюру, як голову Директорії, головою нашої держави, що з його доручення підтвердив державний секретар Гаспарі і висловив щирю симпатію Ватикану до нашої молоді державности. Цікаво, що коли Литва та Латвія довгий час домагалися свого визнання Ватиканом, користуючися навіть підтримкою української місії, Ватикан визнав Україну швидше, ніж їх, а наша місія при Ватикані мала всі привілеї дипломатичного представництва нарівні з іншими європейськими посольствами.

М. Тишкевич успішно порушив справу становища українських греко-католицьких священиків у Галичині під польською окупацією і справу звільнення українців-галичан, колишніх воїнів австро-угорської армії з італійського полону. Йому вдалося дістати грошову допомогу для цих полонених, чого не здолав зробити спеціальний делегат нашого уряду для репатріації українців австро-угорських полонених в Італії О. Севрюк.

Після відходу графа М. Тишкевича у зв'язку з призначенням головою української делегації на мирову конференцію в Парижі послом України при Ватикані був призначений о. Франц Ксаверій Бонн, секретарем залишився Петро Карманський. Особа о. Ф. К. Бонна, з роду флямандця, є дуже цікава, щоб не згадати його кількома рядками. Від 1911 року він працював у Галичині як місіонер. Під час першої світової війни працював як генеральний вікарій станіславської дієцезії, перебуваючи тоді в Тернополі, який був окупований російською армією. Українські греко-католицькі священики були тоді масово депортовані до Росії, але проти о. Бонна, громадянина союзної бельгійської держави, російська окупаційна влада не зважилася на ворожі кроки, і це дало йому можливість боронити інтереси не тільки греко-католицької церкви, але й українського населення. Під час польсько-української війни він був капеляном УГА і членом української делегації

для переговорів щодо усталення лінії перемир'я з військовими місіями Антанті. Восени 1919 року о. Бонні добився призначення Ватиканом апостольського візитатора для України в особі о. Дженокі. На жаль, візд о. Дженокі був досить спізнений, а боротьба нашої армії з більшовиками добігала кінця, і наш уряд опинився на еміграції; симпатії апостольського візитатора під впливом варшавського польського кліру (його шлях до Галичини йшов через Варшаву) міцно охололи. Так подорож о. Дженокі не принесла нам якоїсь помітнішої користі.

Здаючи собі справу з незвичайно тяжкої позиції в Парижі, М. Тишкевич все таки прийняв призначення нашого уряду. Внутрішнє становище в нашій паризькій делегації, як вже згадувалося, було ненормальне: там витворилися три політичні табори, які вели політику на власну руку і боролися за опанування керівництва делегацією. Відразу після приїзду М. Тишкевича до Парижу почалася акція в пресі, організована росіянами та поляками, але проти цих ворожих статтей виступив пресовий орган Клемансо, з яким Тишкевич був особисто знайомий. Новий шеф української делегації був дуже добре прийнятий у міністерстві закордонних справ і у президентів Пуанкаре та його наслідника Дешанеля. Коротко після його приїзду була інтерпеляція в справі України в Палаті депутатів і в сенаті Франції. Нав'язавши контакт з секретарем Лойд Джорджа, М. Тишкевич здементував всі ворожі наклепи на уряд УНР. Він відвідав Лондон, де дістав запевнення англійського уряду, що він готовий визнати український уряд, який буде обраний українською конституантою.

Під час перебування М. Тишкевича в Лондоні частина ворожих йому членів представництва силою захопила помешкання делегації й оголосила себе у французькому міністерстві закордонних справ «єдиними уповноваженими представниками України». Однак французьке міністерство не прийняло це оголошення, помешкання віддало під поліцейну охорону і передало його пізніше М. Тишкевичеві, поставивши (на деякий час) охорону, яка боронила наше представництво від подібних виступів своїх же громадян. Такий стан вимагав реорганізації складу делегації. Отримавши повноваження від уряду, М. Тишкевич на початку 1920 року звільнив частину членів нашої делегації. Однак димісіоновані члени не від'їхали, а почали відкриту боротьбу в Парижі доносами на М. Тишкевича до уряду УНР. Не зважаючи на ці несприятливі умови, Тишкевич з новим складом делегації працював успішно і нав'язував контакти з відповідними політиками, дипломатами та військовими: Венізелосом — грецьким делегатом на мирову конференцію, генералом Вейганом, маршалом Фошем, з яким зокрема був добре знайомий. Більшість своїх знайомств М. Тишкевич завдячував клерикальним колам. Противники Тишкевича це власне вважали його «сімома головними гріхами», додаючи в цьому велику небезпеку для української справи. Твердження, що, мовляв, Тишкевич спирався тільки на клерикальні кола, було неправдиве, бо він мав

добрі знайомства і в інших сферах французького, англійсько-го, швейцарського, еспанського і португальського суспільства.

Тишкевичеві вдалося ввійти в контакт із сталевим трестом Смоф і спілка в справі фінансової допомоги українському урядові на умовах, подібних прийнятим Латвією та Литвою. Однак наш уряд відкинув ці пропозиції, бо, на думку тодішнього міністра фінансів Барановського, вони були не вигідні.

У 1921 році граф М. Тишкевич залишив посаду посла УНР у Парижі. Справа наша на той час стояла у Парижі краще, ніж в першій фазі мирової конференції. При прощальній авдієнції у французькому міністерстві закордонних справ М. Тишкевич почув вислови симпатії до України і запевнення, що «визнання самостійности України стане фактом, як тільки територія її буде в руках уряду УНР». Це була однозначна декларація з тією, яку рік тому М. Тишкевич дістав у Лондоні. Коли нагадати, що за урядування голови нашої делегації в Парижі Г. Сидоренка ніхто із сильних світу не хотів чути про самостійність України, то це був успіх, який належав виключно М. Тишкевичеві. За часів урядування М. Тишкевича вже не з'являлися декларації антантських політиків, що «Україна — це друге Мехіко».

Відносини, які панували в паризькій делегації, безперечно дуже зашкодили нашій політиці на мировій конференції, хоч не можна твердити, що вони мали вирішальний вплив на невизнання нашої державної самостійности. Однак вони мали досить великий вплив на військово-політичну ситуацію на Україні. Дипломатичні заходи д-ра Василя Панейка в Парижі та його федералістичні інформації, які він пересилав президентові Є. Петрушевичеві, впливали на нерішучість Петрушевича, що довело до переходу УГА на бік Денікіна.

Факт, що ми не мали в руках більшості території, яка постійно зменшувалася, невдала польсько-українська кампанія проти більшовицької Росії в 1920 році, яка закінчилася для нас фатальним Ризьким миром, пропаганда наших ворогів у паризькій пресі, — все це не робило нас контрагентами для переговорів і визнання.

Після відходу графа М. Тишкевича з посту голови паризької делегації, на весні 1921 року, уряд УНР скасував делегацію і призначив надзвичайну місію у Франції на чолі з О. Шульгином.

Далі буде

Ще раз про зміни в комсомолі України

Крім змін у секретаріаті ЦК ЛКСМУ (комсомолу України), що мали місце безпосередньо після березневого комсомольського з'їзду в Києві (про них було в травневому числі «Сучасности», ч. 5, стор. 118—119), у монопартійній молодіжній організації на Україні відбулися також персональні зміни в керівних обласних посадах.

На підставі дуже неповних інформацій на сторінках київської газети «Радянська Україна» за останній час змінено перших секретарів комсомольських комітетів (обкомів) на Дніпропетровщині, Донеччині та Харківщині. Тобто в трьох виразно промислових областях України. У першому випадку малороса-погромника Гіренка замінив Ю. М. Пономарьов, який одночасно став також членом «політбюра» ЦК. У Донецькому обласним комсомольським ватажком став В. О. Афонін (на місце Анатолія Винника), про прізвище якого важко сказати, що воно українське. Афонін також висунувся на з'їзді на члена комсомольського «політбюра». Такого підвищення не дістав чомусь новий перший секретар Харківського обкому ЛКСМУ — А. Л. Гордієнко, який замінив Анатолія Горошкова.

Не легко встановити причини цього роду чи подібних змін. Однак на підставі з'їздових ви-

ступів, у тому числі на підставі промови Петра Шелеста, можна припускати, що ці зміни якоюсь мірою пов'язані з загальним шумувальним процесом серед підрадянської молоді. Не твердимо, що Винники чи Горшкові належали до категорії «ідейно не відшліфованих комсомольських керівників», бо **про них** справді мало що знаємо. І властиво не про них нам ідеться. Мова йде передусім про таких «окремих» керівників молоді, які замало «наступально» боролися проти фактів, коли «окремі молоді люди більш усього турбуються про якусь особисту свободу» (цитати взяті із згаданої промови Шелеста, при чому свобода в нього в лапках). У тоталістській системі за брак такої «наступальності» мусить же хтось відповідати, зокрема той, у кого «короткозорости на кілометри», хто «втривав політичну пильність».

Подібні зміни в містах та районах (а такі напевно були) не згадуються в доступній нам пресі. Відомо, що обласні та місько-районні газети за кордон — також у країні «народної демократії» — не випускаються, мабуть, передусім тому, що в них дещо більше інформацій про місцеві справи та побут населення. У тому числі і про комсомольський побут на місцях.

Р. Купчинський

Про неточності і про щирі слова

Дозвольте відгукнутися голосом читача з визнанням та подякою за дуже пильно опрацьовану статтю Б. Кравцева п. н. «Еміграційне видання поезій Ліни Костенко» (ч. 3, 1970). Ця стаття виявляє всі ті неточності, що їх допущено видавництвом «Смолооскип» ім. Василя Симоненка, і звертає увагу не тільки редакторові цього видавництва, але всім тим, що пробують щонебудь видавати, якої пильної та дбайливої уваги вимагає така робота.

На мою думку, усі ті спроби пропустити чи переставити деякі рядки з поезій Ліни Костенко походять з того, що видавництво «Смолооскип», приймаючи ім'я В. Симоненка, не ідентифікує себе з Симоненком, а ідентифікує Симоненка з собою. Тут саме лежить засаднича помилка не лише видавництва «Смолооскип», а й тих усіх наших людей чи громад на еміграції, що твердять, мовляв, якби ті люди були на волі, вони були б такі самі, як ми. Це рішуче не так!

Якби ми так «по щучому велінню» раптом опинилися усі разом і на волі, то між нами і підрадянськими діячами куль-

тури були б величезні розходження.

*

Як читач я запізнався з Вірою Вовк ще декілька років тому, прочитавши її «Духи і дєрвіші». Тоді з її книжки вичувалося поважне егоцентричне наставлення авторки, що не завжди смакує читачеві. Але яке ж приємне й культурне розчарування огортає мене, коли я читаю такі рядки:

«Я поїхала на Україну, щоб любити, не щоб ненавидіти чи критикувати. Щоб знаходити спільне, не розбіжне. Щоб давати і брати, бо такий закон у тих, які зовсім собі віддані...»

Так, це справжній патріотизм! Це справжня гуманність і християнство. Якби я тепер на старість мав гроші (і відвагу), я з такою самою настановою поїхав би на Україну, щоб відновити ті кліше, які вже затерлись у пам'яті, і набратися нових, свіжих.

Ці великі, бо щирі, слова Віри Вовк повинен запам'ятати собі кожний видавець, редактор, а особливо ті політики, які так часто забирають слово в українських проблемах.

Сильвестр Мартюк (США)

Зміст:

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 5 *Богдан Рубчак*. Лук.
- 7 *Олекса Ізарський*. Київ (роман — I).
- 38 *Василь Голобородько*. З циклу «Пастух квітів».
- 41 *Анатолій Макаров*. Про поезію І. Драча і В. Голобородька.
- 63 *Еммануїл Райс*. Присмерк реалізму.
- 77 *Аркадія Оленська-Петришин*. Виставка картин Юліяна Колесара.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 80 *Мирослав Прокоп*. Програма ліквідації чи збереження імперії?
- 95 *Володимир П. Стахів*. Чи справді «може статися й так»?

ДИСКУСІЯ, РОЗМОВИ

- 100 *Павло Чернов*. «Україна як професія».

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 109 *Л. Васильківський*. Причинки до історії української дипломатії в 1917—21 роках (I).

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 124 Ще раз про зміни в комсомолі України (*Р. Купчинський*).

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ

- 125 Про неточності і про щирі слова (*Сильвестр Мартюк*).

Окремими книжковими виданнями появилися,
друковані в журналі «Сучасність», повісті

Олекси Ізарського

РАНОК
ВІКТОР І ЛЯЛЯ
ЧУДО В МИСЛОВИЦЯХ

Перша книжка має 151 стор.; друга — 135 стор.; третя — 127 стор.

Ціна : 7,— нім. марок або 2,— амер. дол. за одну книжку;
в інших країнах — у валюті, перерахованій на долляри.

Замовлення просимо надсилати на адресу нашого видавництва.

Дослідно-видавниче об'єднання ПРОЛОГ у Нью-Йорку
опублікувало в серії
«Суспільно-політична бібліотека» — ч. 19
гостро публіцистичну працю, перше видання якої появилос-
я в 1919 році в Саратові:

Сергій Мазлах і Василь Шахрай
ДО ХВИЛІ

Що діється на Україні і з Україною
Вступне слово Івана Майстрєнка.

На зміст цієї книги складаються такі розділи: Pro domo — Війна і революція — Дві доби революції — Росія й Україна на тлі світових подій — Стратегічний плян відродження єдиної і неділимої Росії — Скоропадський і Денікін — Директорія — Тимчасовий робітничо-селянський уряд України — Окупанти — Тенденція українського руху: самостійна Україна — Революція в Австрії, Галичина — Чи можлива незалежна від Росії Україна? — Як пишуть історію — Український національний рух на тлі сучасного капіталістично-імперіалістичного господарства — Єдність чи самостійність? Дві політики — Союз пролетаріату з дрібною буржуазією проти світового імперіалізму — Століпінщина — Українська комуністична партія (більшовиків) — Ми «націоналісти». Ми «шовіністи» — Запитання тов. Ленінові.

Книжка має 304 стор. Ціна — 3 дол., або відповідна сума в пере-
рахунку на іншу валюту.

З замовленнями звертатися до видавництв «Пролог» та «Сучасність».

Адреса вид-ва ПРОЛОГ: Prolog Research Corporation
875 West End Ave.
New York, N. Y. 10025, U.S.A.

**АНТОЛОГІЯ МОЛОДОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ П. Н.
ШІСТДЕСЯТ ПОЕТИВ
ШІСТДЕСЯТИХ РОКІВ**

Упорядкування, вступна стаття і довідки
Богдана Кравцева

У книзі — також біографічні дані та короткі творчі си-
люети окремих поетів. Видання має XXIV + 300 сторінок.

Ціна: в м'якій оправі — 3,50 дол., в твердій оправі — 5,—
дол., або відповідна сума в перерахунку на іншу валюту.

Замовлення просимо адресувати до:

PROLOG RESEARCH CORPORATION
875 West End Ave. Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025
USA

або до видавництва журналу «Сучасність».

«Суспільно-політична бібліотека», ч. 18, вид-ва ПРОЛОГ

Іван Майстренко

СТОРИНКИ З ІСТОРІЇ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ

Зміст першої частини: Передісторія КПУ; Дискусія між
Леніном і Юркевичем; Відірваність КП(б)У від українських
мас і її розклад; Самостійницькі течії в українському кому-
нізмі.

Книжка має 100 стор. Ціна — 1,50 дол. або відповідна сума
в перерахуванні на іншу валюту.

Зміст другої частини: Національна політика КП(б)У після
громадянської війни; КП(б)У в добу українізації; Боротьба з
націоналістичними ухилами в КП(б)У; Розгром українського
відродження і нова національна політика ВКП(б).

Книжка має 112 стор. Ціна — 1,50 дол. або відповідна сума
в перерахуванні на іншу валюту.

З замовленнями звертатися до видавництв «Пролог»
і «Сучасність».

Поль Кльодель

БЛАГОВІЩЕННЯ МАРІЇ

у перекладі Віри Вовк

Ціна книжки, що має 94 стор., — 2,— дол., або відповідна
сума в перерахунку на іншу валюту.

З замовленнями звертатися до видавництв «Пролог»
і «Сучасність».

Адреси наших представників

Австралія: „Library & Book Supply“
16 a Prospect Street
Glenroy, W. 9, Vic.

Аргентина: Cooperativa de Credito
„Renacimiento“
(para „Suchasnist“)
Maza 144
Buenos Aires

**Велико-
британія:** S. Wasylo
52, Johnson Road
Lenton, Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 165, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025

Швейцарія: Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüschtikon

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Переплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ місячника «СУЧАСНІСТЬ» на 1970 рік

	одно число:	річно:
Австралія	0 80	8.40 дол.
Австрія	24.—	240.— шил.
Англія	0:7:0	3:12:0 фун.
Аргентина	1.50	15.— пез.
Бельгія	50.—	500.— бфр.
Бразилія	1.50	15.— н. круз.
Венесуела	1.20	12.— ам. дол.
Голляндія	3.50	36.— гул.
Канада	1.30	13.— кан. дол.
Німеччина	3.50	36.— нм
США	1.20	12.— ам. дол.
Франція	5.—	50.— ффр.
Швейцарія	4.—	40.— шфр.

Додаткові копії пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 7,5 дол. річно.

Адреси для влат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
8 München 2, Karlsplatz 8/III
Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
8 München 2, Promenadeplatz
Kto Nr.: 22/20457
Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольптерів, які висилають чеки прямо на нашу адресу, виготовляти їх обов'язково на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Чеки, виготовлені на «Сучасність» чи на окремі прізвища працівників нашого вид-ва, утруднюють і деколи унеможливають їхню реалізацію.

У видавництві «Сучасність» вийшла друком нова книжка:

ДЕНІ ДІДРО

ЖАК ФАТАЛІСТ І ЙОГО ПАН

Повний текст у перекладі Івана Кошелівця

Роман про любов і надзвичайні пригоди двох мандрівників, які їхали невідомо звідки й невідомо куди, не знаючи мети своєї подорожі.

Книжка появляється на ринку саме в той час, коли вона може стати гарним великоднім подарунком.

Роман має 280 стор. нормальної вісімки і коштує в окремих країнах:

Канада й США: 4 дол.

Німеччина: 15 НМ.

В інших країнах рівновартість 4 доларів.

Замовляти можна в усіх українських книгарнях або безпосередньо у видавництві «Сучасність».

НОВІ КНИЖКИ ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

Вийшли з друку два томи

АНТОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ НА ЗАХОДІ

КООРДИНАТИ

Упорядкували: Богдан Бойчук та Богдан Т. Рубчак

Вступна стаття Івана Фізера.

Том I має 404 стор., том II — 488 стор. Ціна кожного тому: в картоновій оправі — 4.90 амер. дол. або відповідно в іншій валюті; в полотняній оправі 5.90 амер. дол.

Книгарням та кольпортерам даємо 35% опушту.

Замовлення просимо надсилати на адресу нашого видавництва або його представників в окремих країнах.